

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

A. Stéfos, *Apollon dans Pindare*, Athènes 1975. 80, σσ. 332 (φωτομηχανική έκδοση).

‘Η διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ κ. Στέφου μᾶς βγάζει ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐναγώνιας προσπάθειας νὰ προσεγγίσουμε ὅχι τὴ βεβαιότητα, ἀλλὰ τὴ λογικὰ στηριγμένη πιθανότητα. Τὰ γενικὰ συμπεράσματα ἡδη ἀπὸ τὶς πρῶτες γραμμές τῆς ἑργασίας εἶναι βέβαια¹ καὶ δὲν παρακολουθοῦμε, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες περιπτώσεις, τὴν προσπάθεια νὰ ἐντοπισθοῦν καὶ νὰ διερευνηθοῦν πτυχὲς ποὺ χρειάζεται ἵσχυρότερο φῶς γιὰ νὰ ἀνιχνευθοῦν. ‘Η πιστὴ ποὺ ἔδειξε ὁ Πίνδαρος στὸν Ἀπόλλωνα χαρακτηρίζει καὶ τὸν Στέφο τόσο στὴν ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ ὄλικοῦ ποὺ διαθέτει καὶ στὶς πηγὲς ἀπὸ τὶς δύοτες τὸ ἄντλησε, δύο καὶ στὰ συμπεράσματα στὰ δύοτα δόδηγήθηκε. “Ἐτοι μᾶς δίνει μιὰ ὥραία εὐκαιρία νὰ περιδιαβάσουμε στὸ φωτεινὸ κόσμο, μέσα στὸν δύοτο τοποθέτησε ὁ Πίνδαρος τὸν Ἀπόλλωνα, καὶ νὰ ξαναχαροῦμε τὴν πιναρικὴ ποίηση στὶς ὥραιότερες στιγμές της.

Τὸ βιβλίο ἀρχίζει μὲ ἔναν πολυσέλιδο πρόλογο (σσ. 7-13), συνεχίζεται μὲ σύντομη εἰσαγωγὴ (σσ. 15-17)· ἀκολουθεῖ τὸ κύριο σῶμα (σσ. 19-279), ποὺ χωρίζεται σὲ τρία μέρη καὶ ποὺ κλείνει μὲ τὸ συμπέρασμα (σσ. 280-287). ‘Ἀκολουθοῦν ἔνα βιβλιογραφικὸ εὑρετήριο (σσ. 289-327), χωρισμένο σὲ ἕξι μέρη (ἀπὸ τὰ δύοτα τὸ τελευταῖο εἶναι ὁ πίνακας λέξεων), καὶ ὁ πίνακας περιεχομένων (σσ. 329-332).

Στὴν Εἰσαγωγὴ περιγράφεται ἡ ξεχωριστὴ θέση ποὺ κατέχει ὁ Ἀπόλλωνας στὴ μυθολογία καὶ στὴ λατρεία τῶν ἀρχαίων ‘Ἑλλήνων· τὸ ὑψηλὸ ἥθικὸ καὶ πνευματικὸ ἐπίπεδο, στὸ δύοτο είχε τοποθετηθεῖ ὁ θεὸς συνετέλεσε ὥστε διανοητές, ποιητές, καλλιτέχνες νὰ ἐμπνευσθοῦν ἀπὸ αὐτόν· τὸ κορύφωμα αὐτοῦ τοῦ θαυμασμοῦ τὸ βρίσκουμε στὸν φοιβόληπτο θηβαϊκὸ ποιητή.

‘Ἀκολουθεῖ τὸ Πρῶτο Μέρος (σσ. 19-124): ‘Η θέση τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ ἔργο τοῦ Πινδάρου, δύον μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ξεναγηθοῦμε στὸ πινδαρικὸ ἔργο καὶ νὰ σταθοῦμε στὰ σημεῖα δύον γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὴ γέννηση τοῦ θεοῦ στὴ Δῆλο (Προσόδιο 1, Παιὰν 7b, Παιὰν 5); κατόπι, μὲ συνδετικὸ κρίκο τοὺς ιεροὺς κύκνους, μεταβαίνει στὸ ταξίδι τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ χώρα τῶν ‘Ὑπερβορείων, συγκρίνει τοὺς

1. Ηρβ. J. Duchemin, *Pindare, poète et prophète*, Παρίσι 1955, σ. 106 (= Στέφος, σ. 284) καὶ A. Lesky - Αγ. Τσοπανάκη, ‘Ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 299.

‘Υπερβορείους μὲ τοὺς ὄλλους ὅλβιους λαοὺς τῆς μυθολογίας (Αἰθίοπες, Ἀβίους) καὶ κατόπιν ἔξετάζει τὸν Πυθ. 10, ὃπου συζητεῖ τὴν παρεμβολὴ τῆς περιπέτειας τοῦ Περσέα, καὶ τὸν Ὁλ. 3, ὃπου ἔχουμε τὸν ‘Ηρακλὴν νὰ φέρνει στὴν Ὀλυμπία τὴν ἐλιὰ ἀπὸ τὴν θαυμαστὴν χώρα τῶν ‘Υπερβορείων. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς ἔρωτες τοῦ Ἀπόλλωνα: ἀρχίζουμε μὲ τὸν ἔρωτα τοῦ θεοῦ μὲ τὴν Εὐάδην (Ὁλ. 4), καὶ μὲ τὸν καρπὸ τοῦ ἔρωτα αὐτοῦ, τὸν ‘Ιαμο, τὸν γενάρχη τῶν ‘Ιαμιδῶν· συνεχίζουμε μὲ τὴν νύμφη Κυρήνη (Πυθ. 9), ὃπου ἴδιαίτερα ἔξετάζεται ὁ διάλογος τοῦ θεοῦ μὲ τὸν Χείρωνα: ἀκολουθεῖ ὁ ἔρωτας τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὴν Κορωνίδα (Πυθ. 3), ὃπου ὁ συγγρ. ἐπιμένει στὴ σκληρὴ τιμωρία τῆς ἀπιστίας της καὶ στὴ θαυμαστὴ σωτηρία τοῦ καρποῦ αὐτοῦ τοῦ ἔρωτα, τοῦ Ἀσκληπιοῦ· ἔτσι βρίσκει τὴν εύκαιρία νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία στὴν Ἐπίδαυρο, καὶ νὰ παραληγίσει τὸν Πνυθιόνικο μὲ τὸν ὄμνο τοῦ Ἰσύλου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐπίσημη ἐκδοχὴ τοῦ ἐπιδαυρικοῦ ἱεροῦ γιὰ τὸ μύθο. Μὲ τὸν Πυθ. 11 ἐρχόμαστε στὸν ἔρωτα τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὴ νύμφη Μελία, ἀπὸ ὃπου, μὲ τὸν Παιάνιο 9 φτάνουμε στὸν καρπὸ τοῦ ἔρωτα αὐτοῦ, τὸν μάντη Τήνερο. Μεταβαίνοντας στὰ «παιδικά» τοῦ Ἀπόλλωνα, συναντᾶμε μόνο τὸν Κινύρα (Πυθ. 2 καὶ Νεμ. 8), γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε στὴ συνέγεια στοὺς ἔρωτες τοῦ θεοῦ ποὺ δὲ βρῆκαν ἀνταπόκριση, μὲ τὴν περίπτωση τῆς Κασσάνδρας (Πυθ. 11 καὶ Παιάν 7), ὃπου ὁ συγγρ. ἐπιμένει στὶς διαφορὲς τῆς πινδαρικῆς ἀπὸ τὴν ὅμηρικὴ ἀφήγηση. Στὸ ἑπόμενο, τρίτο κεφάλαιο, παρατίθενται ὄλλοι μύθοι σχετικοὶ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ὥπως α) αὐτοὶ ποὺ ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τοὺς ἐγθρούς του: τὸν Τιτυό (Πυθ. 4), τὸν δράκοντα Πύθωνα (τὸν ἀγώνα τοῦ ὅποιου μὲ τὸ θεὸν συναντήσαμε στὸν ὅμηρικὸ ‘Υμρο στὸν Ἀπόλλωνα, ὥχι ὅμως καὶ στὸν Πίνδαρο), τὸν Ἡρακλή, ὃπου ὅμως ὁ Πίνδαρος (Ὁλ. 9) δὲ δέχεται τὴν παράδοση γιὰ τὴ φιλονεικία ἀνάμεσα στοὺς δυὸ γιοὺς τοῦ Δία, καὶ τὸν γίγαντα Πορφυρίωνα (Πυθ. 80). ἀκολουθοῦν οἱ ἀναφορὲς τοῦ Πινδάρου στὶς σχέσεις τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὸν Νεοπτόλεμο καὶ ἴδιαίτερα στὰ ὄσα σχετίζονται μὲ τὸ θάνατο καὶ τὴν ταφὴ τοῦ Νεοπτόλεμου στοὺς Δελφοὺς (Παιάν 6). ὁ Πίνδαρος κάνει μιὰ παλινῳδία (Νεμ. 7), γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τοὺς Αἰγινῆτες, ποὺ φαίνεται ὅτι πειράχτηκαν ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ δελφικὴ ἐκδοχὴ τοῦ μύθου. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν Νεοπτόλεμο στὸν πρόγονο του, τὸν Αἰακὸ (Ὁλ. 8), μᾶς φέρνει στοὺς μύθους τοὺς σχετικοὺς μὲ τὸ χτίσιμο τῶν τειχῶν τῆς Τροίας καὶ μὲ τὸν Λαομέδοντα (ἀρ. 124). Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Πινδάρου ποὺ ἀφοροῦν τὶς σχέσεις τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὴν ‘Αρτεμί (Παιάν 4, Ὁλ. 3) καὶ μὲ τὸν Δίονυσο καὶ τὴν ὀργιαστικὴ λατρεία του (Διθίρ. 2, Πυθ. 1 καὶ ἀρ. 63). Στὰ διάφορα κεφάλαια τοῦ μέρους αὐτοῦ ὁ συγγρ., μαζὶ μὲ τὴν πινδαρικὴ ἐκδοχή, παραθέτει καὶ τὰ δεδομένα τῶν παλαιότερων πηγῶν (ὅμηρικὰ ἔπη, ἡσιόδεις Ὡΐες, ἀρχαιότεροι λυρικοί), καθὼς καὶ τὶς σχετικὲς διηγήσεις τοῦ Ἡροδότου, καὶ συγνά, στὸ τέλος τοῦ μύθου, προσπαθεῖ, στηριζόμενος στὰ στοιχεῖα ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο, νὰ βγάλει συμπεράσματα γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Πινδάρου καὶ τὶς διδακτικές του πρόθεσεις.

Στὸ Δεύτερο Μέρος (σσ. 125-220): ‘Η λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ συγγρ. ἀνιχνεύει καὶ σχολιάζει τὴν παρουσία μέσα στὸ πινδαρικὸ ἔργο 1) τῶν ἱερῶν (Δῆλος, Διδύμειον, Θεάριον καὶ Καρθαλα) καὶ τῶν χρηστηρίων (Δελφοί,

Πτῶον, Ἰσμήνιον). γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν πραγμάτων, παραθέτει τὶς σχετικὲς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες· δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴν, ἐνδεχομένη, προσ-παρέξη τῶν Ἱερῶν αὐτῶν καὶ τὴν προ-απολλώνεια λατρεία· παραθέτει τοὺς μύθους ποὺ μιλοῦν γιὰ τὸ πέρασμα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν στὴ λατρεία τοῦ θεοῦ (ἐκδοχὲς ἀντλημένες καὶ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ποίηση καὶ ἀπὸ τὸν Πίνδαρο). κάνει λόγο γιὰ τὶς σπουδαιότερες ἐκδηλώσεις (χρησμοδοσία, ἀγῶνες, Ἱερεῖς-μάντεις, δευτερεύοντες χῶροι λατρείας, λατρευτικὰ ὅργανα, φυσικὸ περιβάλλον). Κατόπιν ἔξετάζεται ὁ ρόλος τοῦ Ἀπόλλωνα ὡς θεοῦ μαντικοῦ: ἡ ἑγκαθίδρυση τῆς Ἱερατικῆς οἰκογένειας τῶν Ἱαμιδῶν στὴν Ὁλυμπία καὶ ὁ ρόλος τοῦ δελφικοῦ μαντείου στὸν ἀποικισμὸ (ἴδρυση τῆς Κυρήνης ἀπὸ τὸν Βάττο, τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸν Τληπόλεμο), 2) τῶν σπουδαιοτέρων ἑορτῶν πρὸς τιμὴ τοῦ θεοῦ (Δαφνηφόρια, Θεοξένια, Κάρνεια, Δελφίνια), καὶ 3) τῆς σύνδεσης τῶν χορῶν τῶν Μουσῶν καὶ τῶν Χαρίτων μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα.

Στὸ Τρίτο Μέρος (σσ. 221-279): Ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ πινδαρικὸ ἔργο ἔξετάζονται τὰ ἐπίθετα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὄποια συναντοῦμε τὸν Ἀπόλλωνα μέσα στὸ πινδαρικὸ ἔργο, τὶς ἰδιότητές του καὶ τὶς λατρευτικὲς προσωνυμίες του (Πόθιος, Αἶγλος, Λατοίδας, Πτῶος, Αἴραινος, Κάρνειος, Νέμεος, Λόκειος, Πιάν, Λοξίας, Μουσαγέτης, Φοῖβος, Ἀρχαγέτης). στὴ συνέχεια παρακολουθοῦμε τὴν ἀνοδικὴ πορεία, ἀπὸ τὸν "Ομηρο ὡς τὸν Πίνδαρο, μὲ τὴν ὄποια ἡ προσωπικότητα τοῦ θεοῦ ἔφτασε στὸν ἀνώτατο βαθμὸ πνευματικῆς καὶ ἡθικῆς ἀκτινοβολίας" ἡ προσωπικότητα αὐτὴ ἔπαιξε σημαντικότατο ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ κόσμου τῶν ἴδεων τοῦ Πινδάρου, στὴ σύλληψη τῆς ἐννοίας τῆς θεότητας καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν της.

Τὸ τελικὸ Συμπέρασμα (σσ. 280-287) βγαίνει ὕστερα ἀπὸ σύγκριση τῆς θέσης ποὺ κατέχουν οἱ ἄλλοι θεοὶ μέσα στὸ πινδαρικὸ ἔργο μὲ αὐτὴν ποὺ κατέχει ὁ Ἀπόλλωνας: ὁ Πίνδαρος, κυρίως ἔξαιτίας τοῦ στενοῦ δεσμοῦ του μὲ τὸ δελφικὸ μαντεῖο¹, δίνει τὴν πρώτη θέση στὸν Ἀπόλλωνα, ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὴν ἴδεα τοῦ θεοῦ στὴν καθαρότερη καὶ ὑψηλότερη σύλληψή της.

Ἡ ἐργασία αὐτή, ἀπ' ὅσο ζέρουμε, εἶναι ἡ πρώτη τοῦ συγγραφέα. Φανταζόμαστε ὅτι θὰ ἔχει πλούσια συνέχεια. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ μᾶς παρακινεῖ νὰ σταθοῦμε κάπως περισσότερο σὲ δρισμένα σημεῖα, ὅπου θὰ ἐπιθυμούμαστε νὰ εἰχε δώσει μεγαλύτερη προσοχή. Πρῶτα πρῶτα ὁ ὄγκος τοῦ βιβλίου εἶναι δυσανάλογος μὲ τὸ περιεχόμενο. Θὰ μποροῦσαν τὰ ἴδια πράγματα νὰ ἐκτεθοῦν σὲ λιγότερες σελίδες, δύναται: α) ἐπιδεικνύονταν κάποια φειδὼ στὴν παράθεση στίχων, στροφῶν ἡ ποικιλή καὶ διλόκληρων ὡδῶν (ἀρχαῖο κείμενο καὶ γαλλικὴ μετάφραση) τοῦ ποιητῆ· ἔνας πρόχειρος ὑπολογισμὸς δείχνει ὅτι πιάνουν περίπου τὸ 1/3 τοῦ βιβλίου, β) ἀποφεύγονταν, μὲ τὴ βοήθεια ἐσωτερικῶν παραπομπῶν, περιττές ἐπαναλήψεις εἴτε τῶν παραθεμάτων αὐτῶν

1. Ἐδῶ ἔπειτε νὰ δξιοποιηθεῖ καὶ ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ ἀπ. 183 (Bowra), ὅτι ἡ γέννηση τοῦ Πινδάρου συνέπεσε μὲ τὸν ἑορτασμὸ τῶν Πυθίων. Βλ. A. Puech, *Pindare, Olympiques*, Παρίσι 1949, σ. II καὶ A. Lesky, ἔ.ἄ., σ. 285.

είτε έπιμέρους παρατηρήσεων¹, γ) παραλείπονταν βιβλιογραφικές ή άλλες σημειώσεις πού δὲν είναι άπαραίτητες για τὸν συγκεκριμένο σκοπὸν τοῦ βιβλίου, καὶ δ) δὲν ἔπεφτε τόσο εύκολα ὁ συγγρ. στὸν πειρασμὸν νὰ ἀπλωθεῖ σὲ βραχύτερες ή καὶ ἐκτεταμένες παρεκβάσεις σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἔργου.

Αντίθετα, θὰ ἔδιναν περισσότερη πληρότητα στὸ βιβλίο η θὰ καθιστοῦσαν ἀδρότερη τὴ δομὴ του: η πειστικότερη διάρθρωση δρισμένων κεφαλαίων², η δημιουργία ιδιαίτερων παραγράφων πού θὰ συγκέντρωναν π.χ. τὰ χωρία τοῦ Πινδάρου πού ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὰ νόθα παιδιά τοῦ 'Απόλλωνα η τὰ φυτὰ (δάφνη, φοῖνιξ) καὶ τὰ ζῶα (χύνονται, λύκοι κτλ.) πού συνδέονται μὲ τὸ θεό. Μένουν ἀνατοιλόγγητα δρισμένα ἀξιοπρόσεχτα φαινόμενα (π.χ. η ἀπουσία τοῦ μύθου τῆς Δάφνης καὶ ὁ περιορισμένος χῶρος πού καταλαμβάνει η "Αρτεμη"). Καὶ τὰ τελικὰ συμπεράσματα θὰ ηταν πιὸ ἐνδιαφέροντα, ἀν στηρίζονται σὲ ἔναν πίνακα πού θὰ εἰκόνιζε τὴ συχνότητα τῶν ἐμφανίσεων τοῦ κάθε θεοῦ σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὑποδιαιρέσεις τοῦ πινδαρικοῦ ἔργου ('Επίνυκοι, Παιάνες κτλ.), δῆπας καὶ σὲ καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα βιβλία τῶν 'Επινύκων. Λαχόμη, γίνεται πολὺ αἰσθητὴ η ἔλλειψη ἐνδος πίνακα προσώπων καὶ πραγμάτων, δῆπας καὶ πίνακα χωρίων, ιδιαίτερα τῶν πινδαρικῶν. Τέλος, εἰναι πολὺ «λίγη» η καθαρὰ φιλολογικὴ δουλειὰ πού ἔγινε. Αρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι πουθενὰ δὲ γίνεται κριτικὴ κειμένου, ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις δῆπου ηταν ἀπαραίτητη, δῆπας καὶ πουθενὰ δὲ γίνεται βαθύτερη λεξιλογικὴ διερεύνηση, τὴν ὥρα μάλιστα πού ἔχουμε μπροστά μας τὸ κείμενο ἐνδος ποιητῆ, γιὰ τὸν ὅποιο η ἐκλογὴ τῆς λέξης ἔχει κατέρια σημασία· καταφυγὴ η παραπομπὴ σὲ ἐτυμολογικὰ λεξικὰ δὲ συναντοῦμε οὕτε μιὰ φορά.

"Ενα μικρὸ δεῖγμα δίνουμε ἀπὸ τὴ σ. 238, σημ. 110: Selon Justin - XIII, 7 — Cyrene avait d' Apollon quatre fils, dont trois s' appelaient Aristée, Agreus et Nomios». Δὲ χρειαζόταν πολὺς κόπος νὰ ἐρμηνευτεῖ αὐτὴ η «έκδοχὴ» τοῦ 'Ιουστίνου, δηλ. ὅτι προέρχεται ἀπὸ σφαλερὴ ἐρμηνεία (ἢ πιθανὸν ἀπὸ μημονικὸ σφάλμα) τῆς στροφῆς πού περιέχει τὸν σ. Πυθ. 9,65: 'Αγρέα καὶ Νόμιον, τοῖς δ' Αρισταῖον καλεῖν, τὸν ὅποιο ὁ συγγρ. παραθέτει. στὴν ἐπόμενη σελίδα.

Περισσότερο θὰ ἔπρεπε ὁ συγγρ. νὰ προσέξει ἔνα ἄλλο σημεῖο: δῆπας δηλώνει (στὴ σημ. τῆς σ. 294), τὸ κείμενο πού παραθέτει εἰναι αὐτὸ πού δίνει δ. C. M. Bowra³, ἐνῶ η μετάφραση εἰναι τοῦ A. Puech⁴. δὲ φαίνεται ὅμως νὰ τὸν

1. Ιδιαίτερα, ἐπαναλαμβάνονται παράγραφοι ὅταν περνᾶμε σὲ ἄλλο μέρος τῆς ἔργασίας, ὡστε νὰ σηματίζεται η ἐντύπωση ὅτι στεγανὰ χωρίζουν τὰ τρία μέρη τοῦ βιβλίου. 'Απὸ τὶς δεκάδες περιπτώσεις, ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά: Σελ. 23 (Μέρος Α') — σ. 128 (Μ. Γ'), σ. 25 (Μ. Α') — σ. 127 (Μ. Β'), σ. 37 (Μ. Α') — σ. 117 (Μ. Α'), σ. 75 (Μ. Α') — σ. 170 (Μ. Γ'), σ. 189, σημ. 288 — σ. 291, σημ. 295 — σ. 286.

2. Η. Μέρος Α', Κεφ. III, Μέρος Β', Κεφ. I, παράγρ. 6.

3. *Pindari Carmina cum fragmentis*, Οξφόρδη 1965. Δυστυχῶς συχνότατα τὸ κείμενο παρατίθεται μὲ ἀρκετὰ λάθη καὶ ὑποχρεωνόμαστε νὰ καταφύγουμε στὸν Bowra· π.χ., σ. 19 (Παιάν 7b, 12): πάλιν ἀντὶ πάλαι, σ. 47: Εὐτρίαιναν ἀντὶ Εὐρυτρίαιναν, σ. 58: νωδυνίαις ἀντὶ νωδυνίας, σ. 107: φύσει ἀντὶ φάσει, σ. 182: ἐπορον ἀντὶ ἐπορε, σ. 198: βαθυζώνους ἀντὶ -οις, σ. 212: ἔχετε ἀντὶ ἔσχετε κτλ.

4. A. Puech, *Pindare*, t. I-IV, (Les Belles Lettres), Παρίσι 1922-23. Καὶ στὰ

ἀπασχόλησαν τὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ παρόμοιες λύσεις, ίδιαίτερα στὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ δύο ἐκδότες προτίμησαν διαφορετικὴ ὁ καθένας γραφή¹, καὶ οἱ διάφορες ἀνακολουθίες στὶς ὄποιες ὀδηγεῖ ἔνας τέτοιος δυαδισμός. Ἐκεῖνο δυμας ποὺ ἐνοχλεῖ περισσότερο εἶναι τὸ δτι, καθὼς ὁ συγγρ. ἔξοικειώθηκε πολὺ μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Puech, συχνότατα οἰκοιοποιεῖται τὸ εἰσαγωγικὰ σημειώματα ἢ τὶς ὑποσέλιδες σημειώσεις του, χωρὶς νὰ νιώθει ὑποχρέωση νὰ μᾶς τὸ δηλώσει μὲ δηποιδήποτε τρόπῳ· ἔτσι στὸ κείμενο του ἐντοπίζουμε παραγράφους ποὺ εἶναι αὐτολέξει παρμένες ἀπὸ τὰ σημειώματα² ἢ τὶς σημειώσεις³ τοῦ Puech, ἐνῶ ὑποσέλιδες σημειώσεις εἶναι ἀντιγραφὴ τῶν σημειώσεων τοῦ Γάλλου ἐκδότη⁴. καθὼς ἡ συχνότητα τῶν κρουσμάτων αὐτῶν εἶναι μεγάλη, ὁ συγγρ. ἀδικεῖ τὸν ἔαυτό του, γιατὶ δίνει τὸ δικαίωμα στὸν ἀναγνώστη νὰ ὑποψιαστεῖ πώς ἵσως καὶ οἱ λοιπὲς παρατηρήσεις του προέρχονται ἀπὸ ἀνάλογο («δανεισμό»).

Λιγότερο ἐνοχλοῦν δρισμένες ἀνακρίβειες, ἀντιφάσεις κτλ., δπως: δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο δτι ὁ Πινδαρος ἐπισκέφτηκε τὴν Κυρήνη (σσ. 153, 201 κ.έ.)⁵ οὔτε δτι ἡ οἰκογένεια τῶν Αἰγιδῶν «γεννήθηκε στὴ Σπάρτη» (σ. 201)⁶. Στὴ σ. 200 διαβάζουμε πώς ἡ ἑορτὴ τῶν Καρνείων «remontait au VIème siècle» καὶ λίγο παρακάτω: «Plus tard... et Terpandre

παραθέματα τὰ λάθη αὐτὰ εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα. Πρῶτα πρῶτα κατὰ κανόνα τὸ κείμενο δίνει περισσότερους στίχους ἀπὸ ὅσους ἡ μετάφραση, χωρὶς νὰ δηλώνεται τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ δόπιο αὐτῆς συνεχίζει μόνη της. Τοτερά, παραλείπονται λέξεις ἢ φράσεις ἀπὸ τὴ μετάφραση, μὲ ἀποτέλεσμα, καμιὰ φορά, νὰ μὴ δίνει νόημα· π.χ. σ. 85, στ. 5 (παραλείπεται ἔνας στίχος), σ. 105, τελευταῖος στίχος, παραλείπονται, μετὰ τὸ de, οἱ λ. Γαντικε sanctuaire, σ. 37, στίχος 6 ἀπὸ τὸ τέλος, οἱ λ. pour obéir, μετὰ τὴ λ. sinueuses, παραλείπονται καὶ τὸ νόημα ἀκρωτηριάζεται κ.ο.κ.

1. Π.χ., σ. 39 (Νέμ. 3, 21): πρόσω (B) — προτέρω (P), σ. 60 (Πνθ. 3, 9): τοι ταῦταν (B) — τοιαύταν (P), σ. 80 (Πνθ. 2, 17): ποίνμος (B) — ποί τινος (P), σ. 102 (Παιάν 6, 118): κνιδιᾶν (B) — μοιδιᾶν (P), σ. 111 (Ὀλ. 8, 40): δήξεται (B) — ἀδήξεται (P), σ. 192 (Παιάν 1, 7): πλήξιππον (B) — φίλιππον (P), σ. 217 (Ὀλ. 14, 2): λαχοῖσαν (B) — λαχοῖσαι (P) κτλ. "Ἀλλοτε παρατίθεται τὸ κείμενο τοῦ Puech ἀντὶ τοῦ Bowra, π.χ. σ. 136 (Πνθ. 7, 7): γε δόμον (P) — πρόδομον (B), σ. 152, σημ. 124 κτλ. καὶ τέλος ἔχουμε συμφυρμὸν τῶν γραφῶν τῶν δύο ἐκδόσεων στὶς σελ. 161 (Παιάν 7, 2) καὶ 162 (Ὑμνοι, ἀπ. 30, 1).

2. Ἀναφέρουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις: Στέφος, σ. 62 = Puech, τ. ΙΙ, σ. 50, Στ., σ. 64 = P., τ. ΙΙ, σ. 50, Στ., σ. 180 (ὅλοκληρη!) = P., ΙΙ, σ. 64, Στ., σ. 190 = P., IV, σ. 169, Στ., σ. 195 = P., I, σ. 50, Στ., σ. 217 = P., I, σ. 156, Στ., σ. 142 = P., ΙΙ, σ. 7 κτλ.

3. Στέφος, σ. 25 = Puech, IV, σ. 111, σημ. 3, Στ., σ. 137 = P., ΙΙ, σ. 110, σημ. 4, Στ., σ. 146 = P., ΙΙ, σ. 71, σημ. 4, Στ., σ. 187 = P., I, σ. 96, σημ. 1 κτλ.

4. Στέφος, σ. 43, σημ. 106 = Puech, I, σ. 82, σημ. 2, Στ., σ. 44, σημ. 111 = P., I, σ. 82, σημ. 4, Στ., σ. 46, σημ. 115 = P., I, σ. 84, σημ. 1, Στ., σ. 60, σημ. 158 = P., ΙΙ, σ. 55, σημ. 1, Στ., σ. 99, σημ. 331 = P., III, σ. 89, σημ. 4, Στ., σ. 140, σημ. 65 = P., ΙΙ, σ. 8, Στ., σ. 140, σημ. 69 = P., ΙΙ, σ. 9 κτλ.

5. Πρβ. A. Puech, ΙΙ, σ. 96, σημ. 1, καὶ Lesky - Τσοπανάκη, ἔ.ἄ., σ. 294.

6. Πρβ. A. Puech, ΙΙ, σ. 95, σημ. 2, καὶ Lesky - Τσοπανάκη, ἔ.ἄ., σσ. 285-6.

sut le premier poète récompensé»: ἀλλὰ ἡ νίκη αὐτὴ τοῦ Τερπάνδρου στὰ Κάρνεια χρονολογεῖται σίγουρα στὸν 7ο αἰώνα (676/73 π.Χ.). Ἀντίφαση σημειώνυμε καὶ στὰ ὅσα σχετικά μὲ τὸν Ἀπόλλωνα στὸν Ἡσίοδο διαβάζουμε στὶς σσ. 256 καὶ 257. Στὴ σ. 168 τὸ σχετικό μὲ τὸν Πτῶο Ἀπόλλωνα κείμενο παρατίθεται μὲ πολλὴ ἀπάρεια: ἐνῶ διοφάνερα πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο ποὺ παίρνει στὴ σ. 167 τὸ σύμβολο *b*, δὲ τρόπος μὲ τὸν δόποιο εἰσάγεται δίνει τὴν ἐντύπωση πώς είναι τῆς Κόριννας.

Περισσότερη προσοχὴ ἔπρεπε νὰ δοθεῖ καὶ σ' ἔνα ἄλλο σημεῖο, σ' αὐτὸν ποὺ ἀφορᾶ τὶς παραπομπές: πολλές είναι ἀτελεῖς (λείπουν π.χ. οἱ σελίδες τῶν ἀρθρῶν στὰ δόποια γίνεται παραπομπή, δὲ χρόνος ἡ καὶ ἄλλα στοιχεῖα). οἱ περιπτώσεις δύο ποὺ ἀπὸ πλημμελὴ ἔλεγχο ἢ βιασύνη οἱ παραπομπές δὲν ἔπαληθεύονται είναι ἀρκετὲς καὶ ταλαιπωροῦν τὸν ἀναγνώστη: στὶς σημ. 116 καὶ 242 τοῦ Λ' Μέρους παρουσιάζεται παραπομπή στὴν *Suite Pythique* ποὺ δὲν είναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ β' μέρος (στ. 182-546) τοῦ "Υμον εἰς Ἀπόλλωνα. Ἐδῶ θὰ θέλαμε νὰ κακίσουμε τὴ συνήθεια ποὺ ἔπικρατεῖ νὰ παραπέμπουμε σὲ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων μὲ τίτλο λατινικό. Ο Στέφος τὸ κάνει συγγάδ, ἴδιατερα γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου· κανεὶς δύμως σήμερα δὲ θὰ καταφύγει στὴ λατινικὴ μετάφραση τῶν ἔργων αὐτῶν, δόπτε καὶ μόνο θὰ εἶχε θέση ἡ παραπομπή, π.χ. *Concilium*: ἀνατρέχουμε στὸ ἐλληνικὸ κείμενο ποὺ λέγεται *Συμπόσιον* ἢ στὴ γαλλικὴ μετάφρασή του: *Banquet*.

"Οσο γιὰ τὸ ὑφος, μᾶς φαίνεται πώς ἡ κατάγρηση «ποιητικῶν» ἐκφράσεων, δπως καὶ ἡ ἀφειδής χρήση τῶν ἐπιθέτων: sublime, charmant, admirable, magnifique, très beau, merveilleux, éclatant, glorieux, célèbre, inoubliable, brillant, extraordinaire κτλ., ποὺ ὁ συγγρ. θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ συνοδεύουν σχεδὸν πάντοτε μιὰ ὀδή, μιὰ σκηνή, μιὰ στροφή ἢ ἔνα στίχο τοῦ Πινδάρου δὲ καρακτηρίζουν τὸν ἐπιστημονικὸ λόγο.

Σχετικά μὲ τὴ Βιβλιογραφία, ἔχουμε ἔνα Répertoire bibliographique ἀρκετὰ πλούσιο. Τὸ πρῶτο μέρος (Κείμενα ἀρχαῖα ἐλληνικὰ) δὲν είναι ἀπαραίτητο. Στὸ δεύτερο μέρος (Πινδαρικὲς ἐκδόσεις, Σχόλια, Λεξικά), παρατηροῦμε φτώχεια στὴ μερίδα τῶν λεξιῶν, ἐνῶ ἀναφέρονται νεοελληνικὲς μεταφράσεις ποὺ δὲν προσφέρουν ὑπηρεσία στὸ μελετητὴ τοῦ ἔργου τοῦ Πινδάρου. Σαφνικά, ὡς τρίτο μέρος, παρουσιάζονται ἐδῶ οἱ κυριότερες βραχυγραφίες, ποὺ θὰ εἰχαν τὴ θέση τοὺς στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου· συνεχίζονται μὲ βραχυγραφίες περιοδικῶν· γιατὶ ὁ συγγρ. δὲν προτίμησε νὰ ἀκολουθήσει τὸ σύστημα τῆς *Année Philologique*, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ δὲ δίνει παρὰ μὲ πολὺ ἐλλιπὴ στοιχεῖα τὸ κάθε περιοδικό; Στὸ σημαντικότερο τμῆμα τῆς βιβλιογραφίας (μέρη IV καὶ V) μᾶς δίνονται τὰ βιβλία καὶ τὰ ἀρθρα· τὸ μέρος αὐτὸ διποτελεῖ μιὰ ἀξιόλογη προσφορά. "Αν δύμως συγκρίνουμε ὅλα αὐτὰ μὲ τὰ ὅσα εἴδαμε στὸ κείμενο καὶ τὶς σημειώσεις τοῦ συγγρ., παρατηροῦμε δὲ μόνο ἡ γαλλόγλωσση βιβλιογραφία ἀξιοποιήθηκε συστηματικά.

"Ο τόπος ἐκδόσεως τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων είναι ἄλλοτε *Athènes*, ἄλλοτε *Athènes*, ἄλλοι Θεσσαλονίκη καὶ ἄλλοι *Salonique*. Καὶ ποὺ θὰ βρεῖ ὁ ξένος ἀναγνώστης τὸ ἔργο *ΧΑΡΙΣ*, στὸ δόποιο περιέχεται ἀρθρο τοῦ A. Kambylis;

"Η τυπογραφικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου (φωτομηχανική, ἀπὸ δακτυλογράφηση ποὺ δὲν ἐλέγχθηκε ὅσο ἔπρεπε) δὲν δημιουργεῖ εύνοικες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάγνωσή του. Τὸ πρῶ-

το ἀτύχημα σημειώνεται ήδη στὸ ἔξωφυλλο, διπου ὁ συγγρ. γράφεται Stéfos Anastase καὶ ἔτσι εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ βιβλιογραφηθεῖ ὡς Anastase St.

‘Η γενικὴ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίσαμε ἀπὸ τὸ βιβλίο εἶναι ὅτι ἡταν ὥστα
ἡ ἰδέα τοῦ συγγρ. νὰ μᾶς ξεναγήσει σὲ ὅλες τὶς περιοχές τοῦ πινδαρικοῦ ἔργου
ποὺ ἀμεσα ἢ ἔμμεσα εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸν δελφικὸ θεό. Χωρὶς καθόλου
νὰ κουραστοῦμε, παρακληνούθοῦμε τὶς ποικίλες «έπιφράνειες» τοῦ θεοῦ, χρησι-
μοποιώντας τὶς πληροφορίες καὶ ἐπεξηγήσεις ποὺ φρόντισε νὰ συγκεντρώσει
ὅ συγγρ. Οἱ περιγραφὲς καὶ οἱ ἀφηγήσεις, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο σῶμα τοῦ
ἔργου, ἀνετες, γραμμένες μὲ ἀφέλεια καὶ παραστατικότητα, συχνὰ διδηγοῦν
σὲ γενικὰ ἢ μερικότερα συμπεράσματα γιὰ τὶς ἰδέες τοῦ Πινδάρου, ποὺ δὲν
εἶναι βέβαια πρωτότυπα, ἐπιβεβαιώνουν ὅμως τὶς προηγούμενες διαπιστώ-
σεις, καθὼς βγαίνουν ἀπευθείας ἀπὸ τὰ πράγματα.

Π.Α. ΣΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Dietter Harlfinger, Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν. Ein kodikologisch - kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum, Amsterdam 1971. σσ. 445. ’Εκτὸς κειμένου 26 φωτογραφίες(φωτο-
μηχ. ἔκδοση).*

‘Η ἐργασία τοῦ Harlfinger εἶναι μιὰ ἔξονυχιστικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ
τὴ γειρόγραφη παράδοση τοῦ ἀποκρύφου ἔργου τοῦ Corpus Aristotelicum
Περὶ ἀτόμων γραμμῶν. ‘Η ἐργασία εἶναι καρπὸς τῶν μακροχρόνιων ἔρευνῶν
τοῦ συγγρ. στὸ πλαίσιο τοῦ Aristoteles - Archiv τοῦ ἐλεύθερου πανεπιστη-
μίου τοῦ Δυτικοῦ Βερολίνου καὶ ξεκίνησε ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ γνωστοῦ’Αριστο-
τειλιστὴ καθηγητοῦ κ. Paul Moraux. Οἱ ἀριστες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἔρευ-
να τῆς χειρόγραφης παράδοσης ἔνδος ἔργου τοῦ ’Αριστοτέλη σὲ ἔνα τόσο ἀνχ-
γνωρισμένο κέντρο ’Αριστοτειλικῆς ἔρευνας χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν συγγρ.
μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, καὶ σὲ κάθε σελίδα τοῦ βιβλίου αἰσθάνεται κανεὶς τὴν
πείρα ποὺ διαθέτει ὁ συγγρ., τὸ κριτικὸ πνεῦμα καὶ τὴ βαθιὰ γνώση τῶν προ-
βλημάτων τοῦ ἀντικείμενου ποὺ ἔξετάζει.

Τὸ καινούργιο καὶ πρωτοπορειακὸ στὴν ἐργασία τοῦ H. εἶναι ἡ προσπά-
θεια νὰ φωτίσει καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει μὲ κωδικολογικὰ κριτήρια τὴ σχέση τῶν
χφφ τοῦ κειμένου τοῦ ἔργου Περὶ ἀτόμων γραμμῶν. Τὰ συμπεράσματα τῆς
στεμματικῆς βρίσκουν μὲ τὴν ἔξιχνίαση τῶν συνθηκῶν ἀντιγραφῆς, τῆς ἐρ-
μηνείας τῶν κτητορικῶν σημειωμάτων, τῶν βιογραφικῶν δεδομένων τῶν
κατόχων τους, τοῦ εἴδους τῆς γραφῆς, τῶν ὑδατοσήμων καὶ γενικὰ αὐτοῦ
ποὺ ὁ Paul Maas ὀνόμασε äußere Beschaffenheit der Vorlage (Textkritik,
Leipzig 1960, § 8a) τὴν καλύτερη ἐπιβεβαίωση. “Ἐνα πλῆθος ἀπὸ νέα στοιχεῖα
ἔρχονται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς, πολλὰ χφφ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν συγγρ.
μὲ βάση τὴ γραφὴ σὲ γνωστοὺς ἐπαγγελματίες γραφεῖς, καὶ φωτίζεται ὁ
ρόλος ποὺ ἔπαιξαν στὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πολλοὶ ”Ελληνες
καὶ Εύρωπαις ἀνθρωπιστὲς κατὰ τὴν περίοδο τῆς ’Αναγέννησης.

"Υστερα ἀπὸ τὸν πρόλογο (σσ. 5-7) ἀκολουθοῦν εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις (σσ. 9-35) στὶς ὁποῖες ὁ συγγρ. ἔκθέτει 1) τὸν σκοπὸν καὶ τὴν μέθοδο τῆς ἔρευνᾶς του, καὶ 2) τὰ συμπεράσματα καὶ τὶς παρατηρήσεις του, ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων, τὴν στεμματικὴν καὶ τὴν κωδικολογίαν, συγκεκριμένα στὶς ἀκόλουθες τρεῖς περιοχές α) τὸ ρόλο τῆς σύμπτωσης ἐσφαλμένων γραφῶν σὲ δύο ἡ περισσότερους, ἀλλὰ ὄπωσδήποτε ἀνεξάρτητους μεταξύ τους φορεῖς τῆς παραδόσεως, β) τὴν ἀριθμησην τῶν τετραδίων στὰ χρφ σὰν ἔνδειξη τῆς ἐξάρτησης χρφ, καὶ γ) τὴν βοήθεια ποὺ προσφέρουν τὰ ὑδατόσημα στὴ χρονολόγηση τῶν χρφ.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 36-85) ὁ συγγρ. μᾶς δίνει σὲ γενικές γραμμὲς τὴν ἴστορίαν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν ἔκδοσην τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Ροδίου (1ος αἰ. π.Χ.) ὃς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. ἀναφέροντας ὡς τοὺς πιὸ χαρακτηριστικοὺς σταθμοὺς τὸ ἔργο τῶν ὑπομνηματιστῶν στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τὴν ἀναγέννησην τῶν χρόνων τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἀρέθα, τὸν 11ον αἰώνα μὲ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό, τὴν ἀναγέννησην τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς μετανάστευσης τῶν βυζαντινῶν λογίων στὴ Δύση, τὸν σημαντικὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴ διάδοση τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Βησσαρίων, γνωστὸς κάτοχος χρφ τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴν πρώτην ἔντυπην ἔκδοσην καὶ τὴν ἀριστοτελικὴν κίνησην γύρω ἀπὸ τὸν Ἰσπανὸν ἀνθρωπιστὴν Don Diego Hurtado de Mendoza.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. 86-103) γίνεται ἀποτίμηση 1) τῆς ἔρευνας ὅπως ἐμφανίζεται αὐτὴ στὰ 150 τελευταῖα χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ I. Bekker (1831), μὲ ἀναφορὰ στὶς προσπάθειες τῶν φιλολόγων τοῦ περασμένου καὶ τοῦ δικοῦ μας αἰώνα νὰ ἐκδώσουν καὶ νὰ κάνουν μὲ εἰδικές κριτικές μελέτες κατανοητὸ τὸ δύσκολο ἔργο Περὶ ἀτόμων γραμμῶν· ἡ ἀνίχνευση αὐτὴ δείχνει τὴν ἀνεπάρκεια τῶν ὃν τώρα ἐκδόσεων καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἀναγκαιότητα μᾶς νέας, καὶ 2) συγκεντρώνονται οἱ ἀρχαῖες καὶ βυζαντινὲς μνεῖς γιὰ τὸ ἔργο Περὶ ἀτόμων γραμμῶν καὶ καταγράφονται οἱ ἀμεσοὶ φορεῖς τῆς παράδοσης (27 ἑλληνικὰ χρφ) καθὼς καὶ οἱ φορεῖς τῆς ἔμμεσης (μία παραφραση, τρεῖς λατινικὲς μεταφράσεις καὶ ἡ Editio princeps).

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 104-344), τὸ σπουδαιότερο καὶ κεντρικότερο τοῦ ὄλου βιβλίου, διερευνῶνται οἱ σχέσεις τῶν 27 σωζόμενων χρφ μεταξύ τους κατὰ τὸ ἀκόλουθο σχῆμα: πρῶτα γίνεται διαχωρισμὸς σὲ οἰκογένειες μὲ βάση τὶς γραφὲς τῶν χρφ, ὕστερα καθορίζονται οἱ σχέσεις τῶν χρφ τῆς καθεμιᾶς οἰκογένειας μεταξύ τους α) μὲ βάση τὶς γραφὲς καὶ β) μὲ τὴν βοήθειαν ὄλων τῶν ἀλλων στοιχείων (κτητορικὰ σημειώματα, εἶδος γραφῆς ὑδατόσημα κτλ.). Τὰ βοηθητικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν ἡ κάνουν πολὺ πιθανὴ τὴν σχέση τῶν χρφ.

Τὰ 27 χρφ χωρίζονται σὲ τρεῖς οἰκογένειες. 18 ἀπὸ αὐτὰ ἀνήκουν σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς, ἐνῶ 9 χρφ ἔχουν ὑποστεῖ contaminatio καὶ ἀνήκουν ταυτόχρονα σὲ δύο οἰκογένειες. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ (σσ. 104-126) ἔξετάζεται ἡ οἰκογένεια α, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ δύο μόνο χρφ, τὸν Par. 2033 (i) καὶ τὸ Par. 1860 (l). 'Ο Par. 2032 (14ος αἰ.) εἶναι κολοβός καὶ παρουσιάζει ἔνα κενὸ στὸ τελευταῖο φύλλο ποὺ διείλεται σὲ μηχανικὴ βλάβη τοῦ προτύπου του (τὸ κενὸ φαίνεται καλὰ στὴ φωτογραφία ἀριθμ. 9). Τὸ κενὸ αὐτὸ τὸ ξαναβρῆκε ὁ συγγρ. στὸν Par. 1860, ποὺ εἶναι γραμμέ-

νος ἀπὸ τὸν Palla di Nofri Strozzi καὶ τὸν Μανουὴλ Καλένα. Μὲ τὸ χέρι τοῦ Καλένα εἶναι γραμμένο καὶ τὸ ἔργο Περὶ ἀτόμων γραμμῶν ποὺ παρουσιάζει σὲ σχέση μὲ τὸ πρότυπό του δρισμένες σωστότερες γραφές. Αὐτὲς διφείλονται σὲ ἐπέμβαση τοῦ Καλένα, ὁ δόποιος κατὰ τὸν συγγρ. γνώριζε τὴν λατινικὴν μετάφραση τοῦ Robert Grosseteste καὶ τὶς μετέφρασε ἀπὸ ἐκεῖ.

Στὸ δεύτερο μέρος (σσ. 127-139) ἔξετάζεται ἡ οἰκογένεια β καὶ τὰ δυὸ ἀπόγραφά της, οἱ *Vaticani* 258 (Ν) καὶ 266 (Υ). Τὸ γραφέα τοῦ Ν Ἰωάννη Βαρδαλῆ τὸν ταυτίζει ὁ συγγρ. μὲ τὸν δύμωνυμο ἀποδέκτη μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Μάξιμου Πλανούδη, ἐνῶ γιὰ τὸν Υ ἔχει διασωθεῖ ἔνα κτητορικὸ σημείωμα: 'Ιωάννης Γαβρᾶς Μελιτηνιώτης δ ἐπὶ τοῦ κανικλείου.' Ακολουθεῖ ἡ ἀπόδειξη ὅτι τὰ δύο χρφ ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀνεξάρτητα τὸ ἔνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ κοινὸν πρότυπο.

'Η οἰκογένεια γ, ποὺ ἔξετάζεται στὸ τρίτο μέρος τοῦ κεφαλαίου (σσ. 140 - 261), ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 14 χρφ, ἐνῶ εἶναι βέβαιη ἡ ἀποκατάσταση ἄλλων 8 ποὺ χάθηκαν ἀφήνοντας τὰ ἔχνη τους στὴν παράδοση τῆς οἰκογενείας αὐτῆς. 'Ο ὑπαρχέτυπος γ ἀντιγράφτηκε δυὸ φορὲς καὶ τὸ αὐθεντικό του κείμενο ἔξασφαλίζεται ἀπὸ τὴν συμφωνία τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο ἀπόγραφά του (δ καὶ ε) μὲ τὶς οἰκογένειες α καὶ β. 'Απὸ τὰ 14 χρφ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς τὰ 13 ἔχουν ἀμεσον πρόγονον τους τὸ ε, καὶ μόνο ἔνα, ὁ *Laur.* 87, 21 (Ζ^a), τὸ δ. Στὸν κλάδο δ ἀνήκει καὶ ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Robert Grosseteste. 'Ο *Laur.* 87, 21 εἶναι παλιμψήστος καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία, ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Casole. 'Ο συγγρ. κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία καὶ τοῦ προτύπου ποὺ χρησιμοποίησε δ Robert Grosseteste γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ Λατινικά. 'Απὸ τὸ χφ ε προῆλθαν τὰ χρφ η καὶ θ. Τὸ η ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 9 σωζόμενα χρφ. 'Απὸ αὐτὰ δύμως μόνο δύο ἀντιγράφτηκαν ἀμεσα ἀπὸ αὐτῶν, δ *Vat.* 253 (L) καὶ δ *Marc.* 214 (Η^a). Τὰ ὑπόλοιπα 7 εἶναι ἀπόγραφα τοῦ Η^a ποὺ ἀντιγράφτηκαν ὅλα ἀπὸ τὸν *Marc.* 212 (Γ^a), τὸ προσωπικὸ χφ τοῦ Βησσαρίωνα. Τὰ ἀπόγραφα αὐτὰ εἶναι τὰ ἔξης: *Marc.* 200 (Q), *Ottoboniani* 45 (U^a) καὶ 153, *Vind. phil.* 206, *Par.* 1851 καὶ *Urb.* 38 (Q^a). 'Απὸ τὸ χαμένο χφ θ ἀντιγράφτηκαν τὰ τέσσερα χρφ *Vat.* 1339 (P), *Berol. Phill.* 1507, *Mosqu.* 240 καὶ *Mon.* 502.

Στὸ τέταρτο μέρος (σσ. 262-318) ἔξετάζονται τὰ 9 χρφ, ποὺ οἱ γραφές τους συμφωνοῦν ἀλλοτε μὲ τὶς γραφές τῆς οἰκογενείας α καὶ ἀλλοτε μὲ τῆς β ἢ γ. Αὐτοὶ εἶναι οἱ codices contaminati ποὺ χωρίζονται σὲ δυὸ δύμαδες (ξ καὶ ρ).

Στὸ πέμπτο μέρος τοῦ κεφαλαίου (σσ. 319-338) ἀναζητεῖται δ στεμματικὸς τύπος ποὺ συνδέει τοὺς τρεῖς ὑπαρχετύπους α β γ μεταξύ τους πρῶτα καὶ ὑστερα μὲ τὸν ἀρχέτυπο ω. 'Ο συγγρ. καταλήγει, ὑστερα ἀπὸ ἔξεταση τῶν δύο πιθανῶν συνδυασμῶν ποὺ παρουσιάζει ἡ περίπτωση τοῦ ἔργου Περὶ ἀτόμων γραμμῶν (πρβ. τὰ στέμματα στὴ σ. 332), στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔξηγηθοῦν μὲ τὴν νομοτέλεια ποὺ ἰσχύει σὲ ἔνα παρθενικὸ στέμμα οἱ σωστὲς γραφές ποὺ ἔχουν οἱ ὑπαρχέτυποι α καὶ β χωριστὰ δ καθένας τους. 'Απὸ τὴν ἀμηχανία αὐτὴ ὑπάρχει μία μόνο διέξοδος: ἡ ὑπόθεση ὅτι στὴν παράδοση ἔχει γίνει contaminatio. Οἱ σωστὲς γραφές ποὺ παρουσιάζονται στοὺς ὑπαρχετύπους α καὶ β εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν προέλθει μὲ τὴν ὑπόθεση

τῆς contaminatio ἀπὸ ἔνα χρ. ψ ποὺ πρέπει νὰ ἥταν ὁ πωσδήποτε ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ἀρχέτυπο ω. Μιὰ ἄλλη λύση τῆς ἀπορίας εἶναι νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ σωστὲς γραφὲς τῶν ὑπαρχετύπων α καὶ β εἶναι διορθώσεις φιλολόγων. Ἡ ἀδυναμία νὰ βρεθεῖ ἔνας βυζαντινὸς φιλόλογος ποὺ θὰ ἥταν σὲ θέση νὰ κάνει αὐτὲς τὶς διορθώσεις σὲ ἔνα τόσο δύσκολο κείμενο χωρὶς τὰ μέσα ποὺ διαθέτει σήμερα ἡ φιλολογία κάνει τὸν συγγρ. νὰ θεωρεῖ τὴν ὑπόθεση τῆς contaminatio σὰν τὴν πιθανότερη καὶ τὸν ὀδηγεῖ τελικὰ στὴν παραδοχὴ ἐνὸς codex contaminatus ὃχι ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὸν ἀρχέτυπο ω, ἀλλὰ ἀπόγραφό του. Τὸ χρ. αὐτὸ δεῖναι ὁ ὑπαρχέτυπος γ ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ πηγές του τὰ ἀπόγραφα τοῦ ω φ^{II} καὶ φ^I.

Στὸ ἔκτο μέρος (σσ. 339-344) ἀναζητεῖται ἡ πιθανὴ μορφὴ τοῦ ἀρχέτυπου ποὺ σίγουρα εἶναι παλιότερος ἀπὸ τὸ 1245, τὴ χρονιὰ ποὺ ἔγινε ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Robert Grosseteste. Ὁ συγγρ. κάνει ἐπιτυχημένους συνδυασμούς γιὰ τὸ πιθανὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρχέτυπου ω καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ λάθη ποὺ εἶχαν εἰσχωρήσει ἥδη στὸ κείμενο.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 345-360) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν παράφραση τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη, ἡ ὁποία στὴν Aldina τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχε τυπωθεῖ ἀντὶ γιὰ τὸ γνήσιο ἔργο. Ὁ συγγρ. δίνει μιὰ πολὺ πιθανὴ ἔξηγηση γιὰ τὸ λάθος αὐτό. Ἡ παράφραση περιέχει τὸ μισὸ περίπου κείμενο τοῦ ἔργου Περὶ ἀτόμων γραμμῶν, καὶ χρονικὰ εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὰ περισσότερα χρφ. Μὲ μεγάλη ἀκρίβεια καθορίζει ὁ συγγρ. τὴ θέση τῆς παράφρασης στὸ στέμμα τῶν χρφ, τῆς ὁποίας εὐτύχησε νὰ βρεῖ καὶ τὰ δύο αὐτόγραφα τοῦ Παχυμέρη (Berol. Ham. 512 καὶ Par. 1930).

Στὸ ἔκτο κεφάλαιο (σσ. 361-379) ἔξετάζονται 1) ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Robert Grosseteste (παράδοση, διπλὴ μορφὴ τῆς), 2) ἡ παράφραση τοῦ Albertus Magnus, ἡ ὁποία ἀπὸ στεμματικὴ ἀποψὴ ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Robert Grosseteste, καὶ 3) ἡ μετάφραση τοῦ Julius Martianus Rota. Ὁ συγγρ. ἀποδεικνύει ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Rota ἔξαρτᾶται ἐν μέρει ἀπὸ τὸν Γεωργιο Παχυμέρη καὶ ἐν μέρει ἀπὸ ἔναν codex contaminatus καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ διάδεις τῶν χρφ τῆς κατηγορίας αὐτῆς ρ καὶ ξ.

Στὸ ἔβδομο κεφάλαιο (σσ. 380-390) ἔξετάζονται 1) ἡ editio princeps ποὺ ἔκανε δὲ Ἐρρίκος Στέφανος (1557) καὶ 2) οἱ ἐπόμενες ἔξι ἑκδόσεις ὡς τὸ 1619. Ὁ συγγρ. παρουσιάζει μὲ πολὺ εὐχάριστο τρόπο τὴν περίεργη πλάνη ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ τυπωθεῖ ἡ παράφραση τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη στὴ θέση τοῦ γνήσιου ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν Aldina καὶ στὶς ἐπόμενες τρεῖς ἑκδόσεις τῆς Ἀναγέννησης. "Ετοι ἡ πρώτη ἑκδοση ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἐρρίκο Στέφανο (τὸ λογοπαίγνιο τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου στὴ σ. 381, mirum est vero exstitisse ullos homines tam παχεῖς, ut, quum Παχυμερίου paraphasin in librum Aristotelis Περὶ ἀτόμων γραμμῶν haberent, ipsum se Aristotelis librum habere, omnino sibi persuaderent κτλ., χάνει λίγο ἀπὸ τὴ νοστιμάδα του ἐξ αἰτίας τοῦ διπλοῦ τυπογραφικοῦ λάθους πάχεις ἀντὶ τοῦ σωστοῦ παχεῖς).

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σσ. 391-403) δίνεται τὸ στέμμα τῶν χρφ (σ. 392) καὶ διερευνῶνται οἱ συνδυασμοὶ ποὺ ἔγγυῶνται τὶς αὐθεντικές γραφὲς κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου (constitutio textus) καθὼς καὶ οἱ δυνατότητες νὰ πλησιάσουμε μὲ τὴν καλύτερη ἀξιοποίηση τῶν νέων στοιχείων

τὸ αὐθεντικὸ κείμενο. Ἐπίσης ἔξετάζεται ἡ μορφὴ ποὺ θὰ ἔχει ἡ νέα ἔκδοση, ἡ φθορὰ ποὺ παρουσιάζει τὸ κείμενο καὶ ποὺ διφείλεται στὴ δυσκολία τοῦ ἤδιου τοῦ ἔργου καὶ ἡ δουλειὰ ποὺ ἀπομένει νὰ κάνει ἡ *divinatio* προχωρώντας πέρα ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπο γιὰ νὰ φτάσει τὸ σωστὸ κείμενο.

Στὸ τέλος προστίθεται ἔνα παράρτημα (σσ. 405-420) μὲ τὶς ταυτίσεις γραφέων χφρ τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης ποὺ ἔκανε διαγράψεις, καὶ ἀκολουθοῦν οἱ φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου, ἡ βιβλιογραφία (σσ. 421 - 424) καὶ ἀναλυτικότατοι πίνακες (σσ. 425 - 445).

Μερικὲς παρατηρήσεις σὲ δρισμένα ἐπὶ μέρους θέματα δὲν μειώνουν καθόλου, νομίζω, τὴν προσφορὰ τοῦ II. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος ἐμόνασε κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ὅχι στὸ "Ἄγιον" Ὁρος, δπως ὑποθέτει διαγράψεις, στὴ σ. 58, ἀλλὰ στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου κοντὰ στὶς Σέρρες (πρβ. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, Μόναχο 1897, σ. 120). Ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου (BZ 3, 1894, 314/15) διμολογεῖ διτὶ δὲν μπόρεσε νὰ βρεῖ τίποτε ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γενναδίου στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου.

Στὴ σ. 154 κ.έ. διαγράψεις, προσπαθῶντας νὰ βρεῖ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἔρωτημα ἀπὸ ποὺ προμηθεύτηκε δι Robert Grosseteste τὸ ἐλληνικὸ χφ γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ Λατινικά, ἀσπάζεται τὴν πληροφορία σύμφωνα μὲ τὴν ὄποια δι John of Bassingstoke, ἔνας συνεργάτης τοῦ Grosseteste, γύρισε στὴν Ἀγγλία μὲ ἔνα πλῆθος χφ ποὺ τὰ βρῆκε στὴν Ἀθήνα. "Ομως ἡ μόνη μαρτυρημένη βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔξετάζει δι συγγρ. εἶναι ἡ προσωπικὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἐπισκόπου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη (πρβ. Σπ. Αάμπρος, Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου 1182 - 1205, 'Αθήναιον 6, 1877, 354/67), τῆς ὄποις τὰ περιεγύμενα εἶναι περίπου γνωστά. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἔρουμε διτὶ ἀναφέροντας τὸ "Οργανον καὶ τὸ Περὶ ζώων μορίων (Αάμπρος, δ.π. σ. 358 καὶ Μιχ. Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, τόμ. 2, Ἀθήνα 1880, σ. 140, 16. 190, 16-28). Μετὰ τὴν κατάληξη τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Λατίνους δι Χωνιάτης προσπαθεῖ νὰ περιμαζέψῃ τὰ βιβλία ποὺ τοῦ ἔργου εἰναὶ κάτια. Τὰ πολὺ λίγο κολκευτικὰ λόγια τοῦ μητροπολίτη γιὰ τοὺς Λατίνους (μαλλον γάρ δοι λίγας καὶ κάτια μόνοι αἰσθήσονται ἡ οδηγίας λόγου καὶ χάριτος) δὲν ἀφήνουν καμιὰ ζυμφιβολία γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸ 1205. Η ὑπαρξη γφφ ἀρχαίων συγγραφέων στὴν Ἀθήνα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ φάνεται λίγο ἀπίθανη.

Στὴ σ. 39 κ.έ. διαγράψεις, ὑποθέτει διτὶ πολὺ σπάνια μετέγραφαν οἱ Βυζαντινοὶ στὸν 9ο αι. ἔνα μεγαλογράμματο χφ στὴ μικρογράμματη γραφὴ περισσότερες ἀπὸ μία φορές. Διερωτᾶται διμως κανεὶς τὶ γίνονταν τὰ κεφαλαιογράμματα χφφ ποὺ τὰ ἀντέγραφαν ἔστω μία μόνο φορά; Τὸ πιθανότερο εἶναι διτὶ αὐτὰ ἔμεναν κτῆμα τῆς βιβλιοθήκης ποὺ τὰ εἴχε (εἴτε τοῦ παλατιοῦ εἴτε τοῦ Πατριαρχείου) γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ καὶ αἰδονες ἀκόμη, καὶ κάθε βιβλιόφιλος ποὺ ξθελει νὰ ἔχει ἔνα πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἀριστοτέλη μηπορύσει νὰ προστέχει στὸ ἀρχαῖο αὐτὸ χφ. "Αν δεχθούμε διτὶ τὸ κεφαλαιογράμματο κύτῳ χφ ἡ τὰ χφφ ἀντιγράφηταν δύο φορές, τότε ἔχουμε ἔνα χφ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ἀρχέτυπο ο καὶ θὰ μπορύσαμε νὰ βρούμε ἔτσι μιὰ ἔξηγηση γιὰ τὶς σωστές γραφές ποὺ ἔχουν οἱ ὑπαρχέτυποι α καὶ β γιὰ τὶς ὄποιες διαγράψεις, δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ ικανοποιητικὴ λύση στὴ σ. 333 κ.έ. καὶ 340 κ.έ.

Στὴ σ. 121 κ.έ. διαγράψεις, προσπαθεῖ νὰ ἔξηγήσει τὴν ὑπαρξη τῶν διαφόρων δρθῶν γραφῶν τοῦ χφ Par. 2032 (i) καὶ τῶν διορθώσεων τοῦ ἀπογράφου του Par. 1866 (l) ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Καλέκα. Ὁ συγγρ. χαρακτηρίζει τὶς γραφές αὐτές ὡς «Rückübersetzungen aus dem Lateinischem» ποὺ ἔκανε ὁ Καλέκας μὲ τὴ βοήθεια τῆς λατι-

νικῆς μετάφρασης τοῦ Robert Grosseteste (πρβ. ἐπίσης σ. 303, 6η σειρά ἀπὸ κάτω κ.έ., σ. 363, 20η σειρά, σ. 364, 8η σειρά ἀπὸ κάτω). Οἱ γνώσεις τῆς λατινικῆς ποὺ διέθετε ὁ Καλέκας μπορεῖ νὰ ἥταν δύριστες, ἀλλὰ πρέπει κανεὶς νὰ δύμφιβάλλει γιὰ τὴν ἴκανότητα νὰ μεταφράσει ἔνας "Ἐλληνας ἀπὸ τὰ Λατινικὰ στὰ Ἐλληνικὰ καὶ νὰ πετύχει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν σωστὴ λέξη ἢ τὴν ὄρθη ἐκφραστὴ σὲ ἔνα ἀργαῖο κείμενο. Τὴν δυσκολία αὐτὴ τὴν ἀναγνωρίζει καὶ ὁ H. σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση στὴ σ. 277, ὑποσημ. 3. Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι δτὶ ὁ Καλέκας χρησιμοποίησε ἔνα ἐλληνικὸ χρ. ποὺ χάθηκε [Unitera]. "Ισως αὐτὸν νὰ εἶναι τὸ ἀναζητούμενο χρ. ψ στὴ σ. 333 κ.έ.

Συνοψίζοντας μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ἀνεπιφύλακτα πῶς ὁ H. μᾶς ἔδωσε μιὰ πολὺ πλούσια σὲ συμπεράσματα ἐργασία γιὰ τὴν ὅποια ἔχει κάθε λόγο νὰ εἶναι ὑπερήφανος. Ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα τῆς χειρόγραφης παράδοσης καὶ ἄλλων ἐργῶν τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει σπουδαῖα διδάγματα ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴν ποὺ εἶναι γραμμένη μὲ τὴ δοκιμασμένη καὶ παροιμιώδη Γερμανικὴ Gründlichkeit.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

Friedrich Beck, Album of Greek Education - The Greeks at School and at Play, Sydney, Cheiron Press, 1975. 8o, σσ. 62, πλv. 88.

Είναι ἔνα βιβλίο ποὺ ἔχει θέμα τὴν ἐκπαίδευση στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Σ'ένα σύντομο πρόλογο (σσ. 7-8) ὁ συγγρ. ἐξηγεῖ τοὺς στόχους του, ποὺ εἶναι νὰ δώσει ἔνα βιβλίο μὲ πηγὲς καὶ τὶς παραπομπές τους, καὶ συγχρόνως μιὰ εἰκονογραφημένη παρουσίαση τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

Τὸ βιβλίο χωρίζεται πολὺ συστηματικὰ σὲ 10 κεφάλαια, ποὺ τὸ καθένα τοὺς περιλαμβάνει: α) τὸ κείμενο, β) τὸν κατάλογο τῶν σχετικῶν ἀρχαιολογικῶν μνημέων μὲ παραπομπὲς στὶς ἀντίστοιχες φωτογραφίες τοῦ βιβλίου, ὅπου ὑπάρχουν, καὶ γ) παρατηρήσεις.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σσ. 9-13) ἀνατρέχει στὶς μυθολογικὲς σκηνές, αὐτὲς δηλαδὴ ποὺ ἀναφέρονται στὰ σχολικὰ χρόνια τῶν μυθικῶν ἡρώων καὶ τοὺς δασκάλους τους. Τὸ δεύτερο, τρίτο καὶ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 14-37) ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς κυριότερους κλάδους τῆς ἀρχαίας παιδείας, ποὺ ἥταν ἡ βασικὴ (literary) καὶ μιὰ κάποια γενικότερη (humane) ἐκπαίδευση, ἡ μουσικὴ παιδεία καὶ ἡ φυσικὴ ἀγωγή. Τὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 38-43) μιλᾷ γιὰ τοὺς διαγωνισμοὺς καὶ τὶς ἔξετάσεις. Στὴν ἀρχαιότητα γίνονταν λογοτεχνικοί, δραματικοί, μουσικοί καὶ ἀθλητικοί διαγωνισμοί καὶ μεταξὺ τῶν μαθητῶν. Τὰ σχετικὰ μὲ τὶς τιμωρίες τῶν παιδιῶν, ποὺ καμιὰ φορὰ ἥταν ἀρκετὰ σκληρὲς σωματικὲς ποινές, ὅπως τὸ χτύπημα μὲ τὸ σανδάλιο ἢ τὸ νάρθηκα (ἔνα μακρὺ ραβδί), δίνονται στὸ ἔκτο κεφάλαιο, ἐνῶ στὰ παιχνίδια τῶν μικρῶν εἶναι ἀφιερωμένα τὰ ἐπόμενα τρία (σσ. 47-54). Ὁ συγγραφέας μὲ βάση τὸ ὑλικό του πληροφορεῖ γιὰ τὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ κατοικίδια ζῶα μὲ τὰ δποῖα ἐπαιζαν τὰ παιδιά, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ὄμαδικα παιχνίδια

τους, όπως ήταν ή μπάλα, ο ἐφεδρισμός (εἶδος τυφλόμυγας), ο κότταβος (ἰσορροπιστικό παιχνίδι), οι ἀστράγαλοι και τὰ ζάρια. Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σσ. 55-62) ἀναφέρεται στὴν ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν, ποὺ κι ἔκεινα ἐπαιροναν τὴν ἀνάλογη μόρφωση.

Πίνακες πραγμάτων, καλλιτεχνῶν καὶ μουσείων ἀκολουθοῦν ἐπειτα ἀπὸ τὸ κείμενο (σσ. 63-77) καθὼς καὶ μιὰ βιβλιογραφία πού, ἀν καὶ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ εἰναι ἔξαντλητική, εἰναι ὡστόσο πολὺ κατατοπιστική γιὰ τὸ μελετητή.

Τὸ βιβλίο τιτλοφορεῖται album καὶ εἰναι πραγματικὰ μιὰ εἰκονογραφημένη παρουσίαση, μὲ ἔνα σύντομο κείμενο, τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀποτέλεσμα τοῦ μόχθου τοῦ συγγραφέα εἰναι ἔνας κατάλογος ἀπὸ 700 περίπου ἀγγεῖα μὲ σχετικὲς παραστάσεις καὶ ὅλα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα καὶ ἔνας πλοῦτος ἀπὸ 424 φωτογραφίες. Δυστυχῶς οἱ περισσότερες φωτογραφίες δὲν εἰναι τῆς στάθμης ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ μιὰ τέτοια εἰκονογραφημένη ἔκδοση καὶ εἰναι κρίμα ποὺ μιὰ τόσο εὐσυνείδητη δουλειὰ ἀδικεῖται ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή της. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι τὸ βιβλίο παύει νὰ εἰναι ἔνα ἔξαιρετικὰ χρήσιμο βοήθημα γιὰ ἔκεινον ποὺ θὰ ζητήσει μιὰ καλύτερη πληροφόρηση σχετικὰ μὲ τὸ ὄλικὸ ποὺ προσφέρουν τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα γιὰ τὴν παιδεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

ΣΤΕΦΗ ΚΟΡΤΗ - KONTH

Problemy paleografii i kodikologii v SSSR (Προβλήματα παλαιογραφίας καὶ κωδικολογίας στὴν ΕΣΣΔ), Μόσχα 1974. 8ο, σσ. 442.

Στὴ συλλογὴ αὐτὴ τῶν ἀρθρῶν περιλαμβάνονται 33 μελέτες ποὺ κατανέμονται σὲ πέντε τμῆματα: σλαβο-ρωσικὴ παλαιογραφία (12 ἀρθρα), ἑλληνικὴ παλαιογραφία (5 ἀρθρα), λατινικὴ παλαιογραφία (7 ἀρθρα), ἀρμενικὴ παλαιογραφία (4 ἀρθρα), καὶ γεωργιανὴ παλαιογραφία (5 ἀρθρα). Ἡ βασικὴ ίδεα τῆς συλλογῆς εἰναι νὰ δώσει στὰ πλαίσια τοῦ κάθε τμήματος μιὰ ἀνασκόπηση τῶν μελετῶν ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴ σοβιετικὴ ἐπιστήμη στὶς τελευταῖες δεκαετίες, καὶ νὰ παρουσιάσει μερικές νέες ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὴν παλαιογραφία καὶ τὴν κωδικολογία. Τὰ ἀρθρα-ἀνασκοπήσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Λ. Β. Τσερεπνίν («Ρωσικὴ παλαιογραφία καὶ ὅλοι βοηθητικοὶ κλάδοι», σσ. 8-29) καὶ τῶν Β. Α. Διαδιτσένκο καὶ Β. Β. Πανασένκο («Ἡ ἐπεξεργασία τῶν προβλημάτων τῆς οὐκρανικῆς παλαιογραφίας», σσ. 30-38) εἰσάγουν τὸ τμῆμα τῆς σλαβο-ρωσικῆς παλαιογραφίας, οἱ μελέτες τοῦ Β. Ν. Μαλὸβ («Ἐρευνες γιὰ τὴ λατινικὴ παλαιογραφία στὴν ΕΣΣΔ στὰ 1940-1970, σσ. 273-281), τῶν Λ. Σ. Χατσικιάν καὶ Σ. Σ. Ἀρεβατιάν («Ἡ ἀρμενικὴ κειμενολογία [textologie] καὶ ἡ ἀρχαιογραφία ἀρχαίων χειρογράφων στὰ 1945-1973», σσ. 362-370) καὶ τοῦ Ν. Θ. Σοσιασβέλι («Ἡ ἔξέλιξη τῆς γεωργιανῆς ἐπιγραφικῆς καὶ τῆς παλαιογραφίας», σσ. 393-402) βρίσκονται ἀντίστοιχα στὶς ἀρχές τῶν τμημάτων ποὺ ἀφιερώνονται στὸν λατι-

νικό, ἀρμενικό και γεωργιανό πολιτισμό του Μεσαίωνα. Μιά ἀνασκόπηση τέτοιου εἰδούς λείπει μόνο ἀπό τὸ τμῆμα «'Ελληνικὴ παλαιογραφία», ἐπειδὴ στὰ 1972-1973 στὴν «Αρχαιογραφικὴ 'Ἐπετηρίδα» δημοσιεύτηκε ἔνα ἔκτενὸς ἄρθρο τῆς Ζ. Γ. Σαμοντούροβα «Γιὰ τὴν ἔξεταση τῆς ἑλληνικῆς χειρογράφου κλήρονομίας στὴν ΕΣΣΔ (1945-1971)»¹.

Οἱ ἀναγνῶστες τῶν Ἐλληνικῶν ἐνδιαφέρονται, φυσικά, γιὰ τὶς μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία. Ἀλλὰ πρὶν ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτὲς θὰ θέλαμε νὰ ὑποδείξουμε μερικὰ ἄρθρα τῶν ἀλλών τμημάτων τῆς συλλογῆς ποὺ μποροῦν νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴ τῶν εἰδικῶν. Τέτοιες στὸ τμῆμα τῆς «Σλαβο-ρωσικῆς παλαιογραφίας» εἶναι οἱ μελέτες τῆς Α. Α. Μεντίντσεβα («Ἡ παλαιογραφία τῶν χαραγμάτων τοῦ ναοῦ τῆς ἀγίας Σοφίας τοῦ Νόβγκοροντ», σσ. 54-71), τῆς Λ. Μ. Κοστιούχινα (Γραφικοὶ χαρακτῆρες τῶν γραφέων τῆς Μόσχας τοῦ 17ου αἰ., μὲ βάση τὸ ὄλικὸ τοῦ Κρατικοῦ Ἰστορικοῦ Μουσείου», σσ. 152-189), τῆς Τ. Β. Ντιάνοβα («Μέθοδοι μελέτης τῶν ὑδατοσημάτων σὲ ἔντυπα καὶ χειρογράφα βιβλία τοῦ 17ου αἰ.», σσ. 190-193) καὶ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὰ ἄρθρα τῆς Ν. Β. Σινιτσινᾶ («Ο ταυτισμὸς τῶν γραφικῶν χαρακτήρων τῶν ρωσικῶν χειρογράφων στὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 16ου αἰώνα καὶ οἱ δυσκολίες του», σσ. 89-113), καὶ τοῦ Μπ. Μ. Κλόσε («Η βιβλιοθήκη τῶν μητροπολιτῶν τῆς Μόσχας τὸν 16ο αἰώνα», σσ. 114-125). Στὶς μελέτες τῶν δύο τελευταίων εἰδικῶν θὰ θέλαμε νὰ στρέψουμε ἴδιαίτερα τὴν προσοχή, ἐπειδὴ στὶς μελέτες αὐτές, δύος καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες ἔρευνές τους, μὲ μεγάλη ἐπιτυχίᾳ χρησιμοποιεῖται σὲ ρωσικὸ ὄλικὸ ἡ μέθοδος τοῦ ταυτισμοῦ τῶν γραφικῶν χαρακτήρων, ποὺ ἔγινε στὰ τελευταῖα χρόνια ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα «μέσα ἐργασίας» στὸν τομέα τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς παλαιογραφίας.

Στὸ τμῆμα «Λατινικὴ παλαιογραφία» πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τὰ ἄρθρα τῆς Λ. Ι. Κισελίόβα («Γιὰ τὸν Γενικὸ κατάλογο τῶν χειρογράφων λατινικοῦ ἀλφαριθμοῦ, ποὺ φυλάσσονται στὴν ΕΣΣΔ», σσ. 282-290), καὶ τῆς Β. Λ. Ρομάνοβα («Ο γαλλικὸς γοτθικὸς μικρογραφικὸς ρυθμὸς τοῦ 13ου-14ου αἰώνα», σσ. 291-305).

Στὸ τμῆμα «Ἄρμενικὴ παλαιογραφία» βρίσκονται τὰ ἄρθρα τοῦ Α. Σ. Μνατσακανίαν («Καταλογογράφηση τῶν ἀρμενικῶν χειρογράφων τοῦ Ματενανταράν Μεσρὸπ Μαστότσ», σσ. 371-376) καὶ τοῦ Ο. Σ. Ἐγκανιάν («Ο πλουτισμὸς τῆς συλλογῆς τῶν ἀρμενικῶν χειρογράφων τοῦ Ματενανταράν Μεσρὸπ Μαστότσ στὰ 1961-1973», σσ. 377-381), στὰ δυοῖς ὑπάρχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ νέες προσφορές ἀρμενικῶν χειρογράφων στὸ Ματενανταράν καὶ γιὰ τὴν καταλογογράφηση τῶν χειρογράφων αὐτῆς τῆς πιὸ πλούσιας συλλογῆς τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας ἀρμενικῆς λογοτεχνίας.

Στὸ τμῆμα «Γεωργιανὴ παλαιογραφία» ὑποδεικνύουμε τὶς μελέτες τῆς Α. Α. Ἀτανελισβίλη («Γεωργιανο-έλληνικὲς κρυπτογραφίες στὰ γεωργιανὰ χειρόγραφα τοῦ 10ου αἰώνα», σσ. 403-408), τῆς Α. Ρ. Κατζάγια («Hanmet = παλιμψηστα», σσ. 409-427), καὶ τῆς Τσ. Α. Τσανκίεβα («Οἱ κανόνες

1. Archeografičeskij ježegodnik za 1971, Μόσχα 1972, σσ. 50-57. Archeografičeskij ježegodnik za 1972, Μόσχα 1974, σσ. 71-81.

τῆς σύντμησης στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας γεωργιανῆς λογοτεχνίας», σσ. 434-439).

Τὸ τμῆμα «Ἐλληνικὴ παλαιογραφία» τὸ ἀποτελοῦν πέντε ἀρθρα. Τὸ ἀρθρο τῆς Εὐγ. Ε. Γράνστρεμ καὶ τῆς Εἰ. Ν. Λέμπεντεβα «Διεθνῆς συλλογῆς ἐλληνικῶν χειρογράφων» (σσ. 194-199) εἶναι μιὰ σύντομη ἀνασκόπηση καὶ συνοπτικὴ περιγραφὴ μερικῶν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικές συλλογές ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ βρίσκονται στὴν Εύρωπη καὶ στὴν Ἑγγύς Ανατολή. Τὸ ἀρθρο στηρίζεται κυρίως στὶς βασικὲς πληροφορίες ποὺ παρέχουν τὰ γνωστὰ βιβλία τοῦ M. Richard.

Ἡ Ζ. Γ. Σαμοντούροβα στὸ ἀρθρο τῆς «Ἐλληνικές χειρόγραφες συλλογὲς μὲ βραχέα χρονικά καὶ ἡ ταξινόμηση τους» (σσ. 200-241) συνεχίζει τὶς δικές της ἔρευνες γιὰ τὰ βραχέα χρονικά, ποὺ μελετᾶ ἥδη ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Στὸ ἀρθρο αὐτὸ ἔξετάζει τὶς ἐλληνικές χειρόγραφες συλλογές τοῦ 10ου - 17ου αἰώνα, ποὺ περιέχουν βραχέα χρονικά, καὶ τὶς ὑποδιαιρεῖ συμβατικά σὲ πέντε βασικὰ εἰδῆ: 1) ἴστορικο-χρονογραφικές, 2) φιλολογικο-γραμματικές, 3) νομικές, 4) θεολογικές καὶ 5) φυσικο-επιστημονικές. Ἡ Σ. προσπαθεῖ νὰ παρακολουθήσει τὴν χρονολογικὴ ἔξέλιξη τοῦ περιεχομένου τῶν συλλογῶν ὅλων αὐτῶν τῶν εἰδῶν. Κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἀρθρο ἔχει ἔνα σοβαρὸ μεθοδολογικὸ ἐλάτωμα, ποὺ ἐμποδίζει τὸ συγγραφέα νὰ καταλήξει σὲ πειστικὰ συμπεράσματα. Προσπαθώντας νὰ χρησιμοποιήσει ἔνα πλῆθος χειρογράφων ποὺ περιέχουν βραχέα χρονικά, χρονολογημένα ἀπὸ διάφορες ἐποχές, δὲν λαμβάνει ὑπόψη τὴν τοποθέτησή τους στὶς συγκεκριμένες συνθῆκες ποὺ τὰ προκάλεσαν, στὸ περιβάλλον δῆλο. στὸ δποτο ὑπῆρχε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ εἰδος τῶν βραχέων χρονικῶν. Πιστεύουμε δτὶ μόνο ἡ ἔξέταση συγκεκριμένων χειρογράφων καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν γραφέων καθὼς καὶ τῶν κατοπινῶν ἀναγνωστῶν, θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ δώσουμε ἵκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἐλληνικῶν βραχέων χρονικῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τους σὲ διάφορες χειρόγραφες συλλογές. Κατὰ τὴ γνώμη μας, τὴ στιγμὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχουν ἀρκετές προϋποθέσεις γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς «μικρῆς» χρονογραφίας σὲ ὅλη της τὴν εὐρύτητα, πρῶτον, ἐπειδὴ καθέ χειρόγραφο δὲν μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ, δεύτερον, γιατὶ πολλές συλλογές βραχέων χρονικῶν δὲν εἶναι ἀκόμα μελετημένες ἀπὸ καδικολογικὴ ἀποψη.

Στὸ ἀρθρο τοῦ I. Σ. Τσιτσιούροβ «Τὸ χειρόγραφο τῆς Κατομνομαχίας τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου στὴ Μόσχα» (σσ. 261-266) ἔξετάζεται τὸ χρονικοῦ Ιστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας ἀρ. 309. Ἡ λεπτομερειακὴ καδικολογικὴ ἀνάλυση ἐπιτρέπει στὸν συγγρ. νὰ συναγάγει τὸ συμπέρασμα δτὶ τὸ χράφτηκε στὰ χρόνια 1480-1490 καὶ σὲ περιβάλλον κρητικῶν γραφέων. Τὸ συμπέρασμα φαίνεται πειστικό, καὶ ἵσως στὸ μέλλον ἐπιβεβαιώθει (ἢ ἀποκρουστεῖ) ἀν μπορέσουμε νὰ ταυτίσουμε τὸν γραφέα μὲ βάση τὸν γραφικὸ του χαρακτήρα (βλ. φωτογραφία στὴ σελ. 265).

«Ἐνα δίλο χρ τοῦ Ιστορικοῦ Μουσείου—ἀρ. 473, τοῦ 14ου αἰ. (στὴ σελ. 267 λαθεμένα σημειώνεται 16ος αἰ.)—ἔξετάζεται στὸ ἀρθρο τοῦ M. B. Μπίμπικοβ «Τὸ χειρόγραφο τῶν σχολίων τοῦ Εύσταθίου Θεοσαλονίκης στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου στὴ Μόσχα» (σσ. 267-272). Στους καταλόγους τῶν

έλληνικῶν χειρογράφων ὁ κώδικας περιγράφεται ἐσφαλμένα ὡς χφ τῆς Ἰλιάδας. Στὴν πραγματικότητα περιέχει τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου Θεοσαλονίκης στὶς ἐννέα πρῶτες ραψῳδίες τῆς Ἰλιάδας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κωδικολογικὴ μελέτη, ποὺ ἐπέτρεψε στὸν συγγρ. νὰ κάνει παρατηρήσεις γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα τοῦ πρωτοτύπου τοῦ χφ τῆς Μόσχας, στὸ ἄρθρο ἔξετάζεται ὁ τίτλος τοῦ χφ «Εὐσταθίου ματστορος τῶν ῥητόρων καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων τοῦ ὕστερον Θεοσαλονίκης παρεκβολαὶ τῆς Ὁμήρου Ἰλιάδος». Ὁ συγγρ. ἐπιβεβαίωντες τὴν γνώμην, ποὺ ἐκφράστηκε ἡδη σὲ εἰδικὴ βιβλιοκρισία, τὸ ὅτι ὁ Εὐστάθιος μποροῦσε νὰ εἰναι «ὁ ἐπὶ τῶν δεήσεων» ὅχι τῶν γραφείων τοῦ παλατιοῦ, ἀλλὰ τῶν γραφείων τοῦ πατριαρχείου.

Στὸ τέλος τῆς βιβλιοκρισίας ἀς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ σταθοῦμε πολὺ σύντομα σὲ τρία δικά μας ἄρθρα μὲ κοινὸν τίτλο «Ἐλληνικὰ γράμματα τῶν σοβιετικῶν ἀρχείων» (σσ. 242-260). Τὸ πρῶτο ἄρθρο («Τὰ προβλήματα τῆς ἔρευνας», σσ. 242-247) περιέχει πληροφορίες γιὰ ἐλληνικὰ ἐγγράφων τοῦ 16ου ἔως τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ βρίσκονται στὰ ἀρχεῖα καὶ στὶς βιβλιοθῆκες τῆς Μόσχας, τοῦ Λβόβη, τοῦ Λένινγκραντ, τοῦ Κιέβου καὶ τῆς Ὁδησοῦ, γιὰ τὸν ἀριθμὸν τους καὶ γιὰ τὴν προέλευσή τους, ὅπως ἐπίσης δίνονται στοιχεῖα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς μελέτης τοῦ πλήθους αὐτοῦ τῶν ἐγγράφων. Προβάλλουμε τέσσερα προβλήματα γιὰ τὴν παραπέρα μελέτη τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχείων μας: 1) ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων (στὸ ἄρθρο μας δίνονται μόνο προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα τῆς καταγραφῆς τους), 2) ἡ δημιουργία καταλόγων (ῶς σήμερα δὲν δημοσιεύτηκε κανένας ἐπιστημονικὸς κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων στὴν ΕΣΣΔ), 3) ἡ ἐξέταση τῶν γραμμάτων ἀπὸ τὴν ἀποψὺν τῆς παλαιογραφίας καὶ τῆς διπλωματικῆς (σὰν προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα τέτοιου εἰδούς μελέτης δημοσιεύουμε τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ αὐτόγραφα τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, τοῦ Κύριλλου Λούκαρη, τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων Θεοφάνη, Δοσιθέου καὶ Χρυσάνθου, τοῦ μεγάλου λογοθέτη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἰερακος κτλ., τὰ ὅποια ἀνακαλύψαμε στὰ ἀρχεῖα τοῦ Λβόβη καὶ τῆς Μόσχας), 4) ἡ δημοσίευση τῶν ξεχωριστῶν ἐγγράφων. Τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο ἄρθρο: «Ἀπὸ τὴν ἴστορία τῆς ἐπικύρωσης τοῦ τίτλου τοῦ τσάρου Ἰβάν Δ'. Τὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ 1560» (σσ. 247-251), καὶ «Ἀπὸ τὴν ἴστορία τῆς καθίδρυσης τοῦ πατριαρχείου στὴ Ρωσία. Τὰ συνοδικὰ γράμματα τοῦ 1590 καὶ τοῦ 1593» (σσ. 251-260) ἀφιερώνονται στὴν παλαιογραφικὴ μελέτη τριῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων, ποὺ συνδέονται μὲ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ρωσικῆς ἴστορίας τοῦ 16ου αἰώνα, δηλ. μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ τίτλου τοῦ τσάρου στὸν μεγάλο πρίγκιπα τῆς Μόσχας καὶ μὲ τὴν καθίδρυση τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας. Ἰδιαίτερα στρέφουμε τὴν προσοχή μας στὴ μελέτη τῶν πολυαριθμῶν ὑπογραφῶν τῶν ἐγγράφων αὐτῶν. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸν περιγράφουμε λεπτομερειακὰ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ γράμμα τῆς συνόδου τοῦ 1593 στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν καθίδρυση τοῦ πατριαρχείου τῆς Μόσχας, παραθέτουμε τὶς variae lectiones τοῦ κειμένου σὲ σχέση μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάθα, καὶ δημοσιεύουμε τὶς 43 ὑπογραφές τοῦ ἐγγράφου.

Σταύρον Ι. Κονδόνιση, Ὁ λόγιος οἰκονομευτικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΙ' ὁ Γλυκύς (Συναγωγὴ εἰδήσεων καὶ ἀνέκδοτα αὐτοῦ ἔργα), Athen 1975 (Sonderdruck aus der *EEBS* 41, 1974, 297-405, α'-θ', 4 Tafeln).

Obgleich recht bescheiden in ihrem Umfang, bietet die hiermit rezensierte Monographie mehr als nur ein paar Steinchen zur Vervollständigung des prosopographischen Mosaiks der Paläologenära. Nachdem dem Verf. in seinem grundlegenden Werk über Manuel Gabalas¹ gelungen ist, die Gestalt des spätbyzantinischen Geistlichen und Literaten mittels philologischer Kleinarbeit und kombinierender Phantasie bis zur Lückenlosigkeit zu rekonstruieren, geht er im vorliegenden Buch den Spuren eines anderen Geistlichen und Zeitgenossen des Gabalas, des Patriarchen Johannes Glykys (1315 - 1319), sorgfältig nach und versucht, die äußerst spärlichen und in verschiedenen Autoren und Dokumenten zerstreuten Nachrichten und Andeutungen über Glykys in Einklang miteinander zu bringen und zu einem einheitlichen Bild des Mannes zu vereinigen. Seine Methode ist beispielhaft dafür, wie man aus kärglich vorhandenem Material ein Höchstmaß an Information herausholen kann.

Nach Spuren des Glykys sucht K. nicht zuletzt in Texten der für ihre Umständlichkeit und Stilobskurität berüchtigt gewordenen spätbyzantinischen Epistolographen, wie Gregorios Kyprios, Michael Gabras, Maximos Planudes, Konstantinos Akropolites und Theodoros Hyrtakenos. Die als ὄδοι πάρεργον gelegentlich vom Verf. angeführten Bemerkungen zu diesen Autoren sind nicht zu unterschätzen: Dem künftigen Herausgeber² des letztgenannten Epistolographen z. B. wird empfohlen, die chronologischen, topographischen und interpretierenden Beobachtungen, die K. bei der Auswertung einiger Briefpassagen dieses sonderbaren Schulmeisters macht (S. 344-353), nicht außer Acht zu lassen.

Allerdings muß wegen der Unzulänglichkeit der herangezogenen Quellen sowie ihres zumeist rhetorischen Stils manches chronologische Ergebnis *cum grano salis* zur Kenntnis genommen werden. So der Versuch, das Geburtsjahr des Glykys approximativ festzulegen. Der Beweisführung des Verf. diente in erster Linie eine Stelle aus dem durch Nikephoros Gregoras überlieferten Text des sog. Testaments des Patriarchen mit folgendem Wortlaut (S. 403 f.): συμβέβηκε γάρ μοι καὶ τοῖς βασιλείοις τετάχθαι ἅρτι τῶν λόγων ὑπανακύψαντι καὶ τὸν ἔφηβον παραλλάξτοντι καὶ τιμῶν παρὰ τοῖς θεοτάτοις βασιλεῦσιν ἡξιώσθαι οὐ τοί γε ἐλαχίστων. Unter τιμῶν ἡξιώσθαι οὐ τοί γε ἐλαχίστων versteht K. konkret Glykys' Ernennung zu ἕπι τῶν δεήσων, ein Amt, das er nach Pachymeres (II 164) noch im Jahre 1293 bekleidete. Unter

1. Stavros I. Kuruses, *Μανούὴλ Γαβαλᾶς εἰτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐρεσον* (1271/2-1355/60). I. Τὰ βιογραφικά. Athen 1972.

2. Daß die vorhandene Edition von La Porte du Theil aus dem Ende des 18. Jahrhunderts einer Erneuerung bedarf, wird allgemein anerkannt.

Heranziehung von ep. 98 des Gregorios Kyprios, die nach K. mit ziemlicher Sicherheit an Glykys adressiert ist, behauptet K., daß Glykys kurz vor dem Aufstieg des Kyprios auf den Patriarchenthron (April 1283) zum ἐπί τῶν δεήσεων ernannt wurde. Da er nun nach dem obenerwähnten Text des Testaments noch sehr jung mit diesem Amt betraut wurde, könne das Jahr seiner Geburt um 1260 angesetzt werden (S. 309).

Obwohl man diese Beweisführung nicht direkt widerlegen kann, ist es zunächst nicht sicher, ob Glykys im Text seines Testaments mit τιμῶν ἡξῶσθαι das Amt des ἐπί τῶν δεήσεων wirklich meint, oder ob damit ein kleineres Amt bei der kaiserlichen Kanzlei zu verstehen ist, mit welchem er, wie oft gebildete junge Männer in Byzanz, angefangen haben dürfte. Dann weist der Plural θειοτάτοις βασιλεῦσιν — sollten wir einen rhetorischen Text so wörtlich nehmen — auf eine Zeit hin, da neben dem Kaiser ein Mitkaiser im Amt war, und das war der Fall während des Jahrzehnts 1272 - 1282, als beim Kaiser Michael VIII. der spätere Andronikos II. als Mitkaiser fungierte. Wenn man also dem Plural βασιλεῦσιν diese Bedeutung beilegt, dann könnte sich das hypothetische Geburtsjahr des Glykys bis um ein Jahrzehnt (ca. 1250) verschieben. Auf ein größeres Alter scheint ebenfalls eine Andeutung des Michael Gabras (ep. 86, 30) hinzuweisen, wie K. mit Recht bemerkt hat (S. 319), geschrieben zwischen den Jahren 1310 und 1315, vor allem aber ein Passus aus einem Brief an Theodoros Metochites, den Glykys um dieselbe Zeit (oder sogar früher [vgl. S. 378]) geschrieben hat: τῷ τε χρόνῳ ὅδη φερομένης καὶ δὴ καὶ πρὸς τὴν λύσιν ὑποπτευομένης (S. 389, 46; gemeint ist der Körper des Glykys). Wie kann einer, der soeben oder sogar noch nicht sein 50. Lebensjahr vollendet hat, über seinen Körper sagen, daß es «betagt ist und vor der Auflösung steht»? (Hier ist die Anspielung einwandfrei auf das Alter, nicht auf die Krankheit zu beziehen). Im übrigen kann man aus dem allgemeinen Tenor dieses Briefes entnehmen, daß Glykys beträchtlich älter als Metochites war; letzterer wurde bekanntlich um 1260 geboren (vgl. H. Hunger, *BZ* 45, 1952, 4)¹.

Wie dem auch sei, begnügt sich K. in der vorliegenden Monographie damit nicht, den Werdegang des Glykys zu rekonstruieren, sondern dokumentiert er seine Ergebnisse durch die Edition folgender, mit dem Leben und Wirken des Patriarchen zusammenhängender Texte: a) epp. 116 und 122 des Großlogotheten Konstantinos Akropolites; b) eine Epistel des Glykys an Theodoros Metochites; c) das sog. Gebet (εὐχὴ) des Patriarchen für die Kaiserfamilie; d) die Abdankung desselben; e) eine Epistel des Glykys an den Kaiser Andronikos II; f) das von Nikephoros Gregoras abgefaßte Testament des Patriarchen; und g) ep. 98 des Gregorios Kyprios. Texte a - e werden hiermit zum ersten Mal ediert. Die Textgestaltung kennzeichnet diesselbe Einfühlungsgabe in die spätbyzantinischen Autoren, die sich auch bei anderen Werken des Verf. bemerkbar macht.

1. Wie der Verf. mir jedoch brieflich mitgeteilt hat, nimmt er mit I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, S. 129, 134-135 an, daß Theodoros Metochites um 1269/70 geboren wurde.

Ein paar Bemerkungen dazu: *S. 389, 64* ἡγήν τινα καὶ παρ' αὐτῆς ἴεσθαι τῷ κοινῷ συνηχοῦσαν ἀμαδρῶς καὶ συνάδουσαν] Statt κοινῷ muß man wahrscheinlich κενῷ lesen; vgl. fünf Zeilen weiter, *S. 390, 69* ἀνακλωμένην αὐτὴν ούτω δὴ ταῖς παρ' ἡμῖν κενό-τη σι προσάρειν - *S. 400, 81* nach σχοινισμάτων Semikolon - *S. 403, 9* πολλῷ δ' οὖν ἀναγκαῖον] Lies ἀναγκαιότερον und vgl. Kühner - Gerth, Gramm. d. gr. Sprache, I³ 26 f. - 404, 42 ιατρῶν δὲ παῖδας οὐ κατὰ τούνομα δητας, ἀλλ' ...] Nach οὐ (bzw. τούνομα) ist offensichtlich das Wort *(μόνον)* ausgefallen, das ergänzt werden muß. Absicht des Autors war jedenfalls nicht, das Partizip δητας zu negieren; vgl. Nic. Choniatis Hist. 428, 42 (van Dieten).

Zum Schluß ein paar Ergänzungen a) Zur Genealogie der Glykeis (*S. 299 f.*): In einer Handschrift aus dem Ende des 13. Jahrhunderts wird ein Traktat über Asketik einem gewissen Georgios Glykys gewidmet; vgl. A. Papadopoulos - Kerameus, *Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη* I 271 - Ein Kirchenmusiker namens Petros Glykys wird in zwei Handschriften (die eine aus dem Prusos - Kloster) aus dem 18. Jahrhundert erwähnt, es ist jedoch fraglich, ob seine Lebenszeit in byzantinischer Periode fällt; vgl. *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10 (1913) 311 und 14 (1917) 392. b) Zur *S. 327 A. 5*: Die genaue Daten des Patriarchates von Glykys hat zuerst M. Gedeon festgelegt; s. *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἔγκυλοπαδεία* 13, 363.

Solche und ähnliche Bemerkungen fallen jedoch nicht ins Gewicht und sollen dem Verdienst des Verfassers keinen Abbruch tun. Wie es bereits eingangs betont wurde, stellt sein Buch einen bedeutenden Beitrag zur Prosopographie der Paläologenära dar.

G. FATOUROS

Γεωργίον Χορό τάξη, Πανώρα, κριτική ἔκδοση Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1975. 80, σσ. 295. [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 2].

'Η Πανώρα είναι τὸ δεύτερο βιβλίο στή σειρά τῆς «Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Βιβλιοθήκης», ποὺ ἀνέλαβε νὰ μᾶς δώσει, ἔγκυρα παρουσιασμένα, τὰ ἔργα τῆς λογοτεχνίας μας. 'Η ἔκδοση ἔγινε ἀπὸ τὸν καθηγητὴν κ. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, στὸν δρόποιον δρείλομε καὶ τὴν πρώτη ἐπιστημονικὴ δημοσίευση τοῦ ὕδιου ἔργου στὰ 1940. (Τότε δύως καὶ στὴν παλαιότερη, τοῦ Σάθα, τὸ ἔργο εἶχε τιτλοφορηθεῖ *Γύπαρις*). 'Η νέα ἔκδοση ἔγινε ἀναγκαῖα, κυρίως γιατὶ πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἀνακαλύφθηκε ἄλλο ἔνα χειρόγραφο τοῦ κειμένου (έκτὸς ἀπὸ τὸ Νανιανὸ τῆς Βενετίας καὶ τὸ Ἀθηναϊκὸ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης), γραμμένο στὰ 1673. Τὸ νέο αὐτὸ χειρόγραφο, ποὺ φυλάσσεται στὸ ναὸν Ἀκαθίστου Αἰξιωνῆς Γλυφάδας, δόνομάστηκε ἀπὸ τὸν κ. Κριαρᾶ D, ἀπὸ τὸ δνομα τοῦ πρεσβυτέρου κ. Μάριου Δαπέργολα, ποὺ τὸ ἔσωσε. Πρώτη παρουσιασή του ἔγινε ἀπὸ τὴν κυρία Οἰκονόμου στὰ 1963. Τὸ χειρόγραφο Δαπέργολα μᾶς γνώρισε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ δνομα τοῦ ποιητῆ, τοῦ Τζώρτζη Χορτάτζη, καὶ τὸν αὐθεντικὸ τίτλο τοῦ ἔργου *Πανώρα*.

Στήν είσαγωγή δέξεται πρώτα τὰ τρία χειρόγραφα καὶ τὴ σημασία τους (τὸ Δ διαφέρει καὶ ὑπερέχει ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα), τὶς πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸν ποιητὴ, καὶ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν τριῶν γνωστῶν ἔργων του. "Ἐτοι ἡ Πανώρια τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ Ἐρωφίλη γύρω στὰ 1600 καὶ δὲ Κατζούρμπος στὰ 1601, τὸ ἀργότερο. Ἐξετάζεται ἐπίσης τὸ ζήτημα τῶν δύο προλόγων τῆς κωμῳδίας. Γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ δευτέρου προλόγου ἔκφραζει ὁ κ. Κριαρᾶς ἀμφιβολίες, ἀκολουθώντας τὴ γνώμη καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν, καὶ γ' αὐτὸ δὲν περιλαμβάνει τὸν πρόλογο αὐτὸ στὴ νέα ἔκδοση. Ἀκολουθεῖ περίληψη τοῦ ἔργου κατὰ πράξεις, καθὼς καὶ διερεύνηση τοῦ χαρακτήρα του καὶ διαπιστώνεται δρθὰ στὴν Πανώρια ἀποφυγὴ τοῦ ὑπερβολικοῦ μυθολογικοῦ στοιχείου ἄλλων ἀναγεννησιακῶν ἔργων, τάση πρὸς τὸ ἡθογραφικὸ καὶ μιὰ διαφορὰ στὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ ὕφος ἀπὸ τὴν Ἐρωφίλη καὶ τὸν Κατζούρμπο.

Στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὶς πηγές τοῦ ἔργου ὁ κ. Κριαρᾶς δέχεται δτὶ οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴν Πανώρια καὶ τὸ Ἰταλικὸ θεατρικὸ ἔργο *La Calisto* τοῦ Luigi Grotto (1583), τὶς δποῖες ὑπέδειξε δὲ καθηγητὴς Λίνος Πολίτης, δηλώνουν «πιθανότατα γνωριμία τοῦ ποιητῆ τῆς Πανώριας μὲ τὴν *Calisto*». Πραγματικὰ στὸ ἔργο αὐτό, δπως καὶ στὴν Πανώρια, δυὸ νέοι βοσκοὶ ἐρωτεύονται δύο κοπέλες (στὸ Ἰταλικὸ δύο νύμφες), ποὺ δέχονται νὰ τοὺς παντρευτοῦν ἔπειτα ἀπὸ παράκληση τῶν βοσκῶν πρὸς τὴν Ἀφροδίτη. Χωρὶς ἀμφιβολία πρέπει νὰ δεχθοῦμε δτὶ ὁ κ. Πολίτης βρῆκε τὸ πρότυπο τῆς Πανώριας. Οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα (ἀφαίρεση τῶν ἐρωτευμένων μὲ τὶς νύμφες θεῶν Διὸς καὶ Ἐρυμῆ, τοῦ Φοίβου κτλ.) δφείλονται χωρὶς ἄλλο στὴ συνειδητὴ διασκευαστικὴ ἔπεξεργασία τοῦ Ἰταλικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Χορτάτση, δπως τόνισε ήδη ὁ κ. Πολίτης. Παράλληλες ἐπιδράσεις ἀπὸ ἄλλα ἀνάλογα ποιμενικὰ Ἰταλικὰ ἔργα, τὶς δποῖες εἶχε ὑποδείξει ὁ κ. Κριαρᾶς στὴν πρώτη ἔκδοση, εἶναι βέβαια πιθανές. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφοροποίηση τῆς πλοκῆς τοῦ Grotto καὶ δὲ βελτίωση τῶν ἀναγεννησιακῶν λογοτεχνικῶν θεμάτων, ποὺ πέτυχε δὲ Κρητικὸς ποιητής, εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν εὐρωπαϊκῶν γραμμάτων γενικότερα.

Ἀκολουθεῖ κεφάλαιο σχετικὸ μὲ τὴ γλώσσα τοῦ ἔργου, ποὺ εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ἰδίωμα τῆς δυτικῆς Κρήτης, καὶ ἐπισημαίνονται διάφορα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς, δπως καημού μας, φιλιὰ μας, ἀντὶ καημούς μας, φιλιᾶς μας, ραβδέ, ρασέ, ἀντὶ ραβδιά, ρασὰ κτλ. Γιὰ τὰ πόθο τση, γρίνε τση, ὄμπρος τση ὑπάρχει ἀμφιβολία, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀν δηλώνουν στὴν πραγματικότητα τοὺς φθόγγους αὐτούς, γιατὶ δὲ γραφὴ τζη τῶν χειρογράφων (cι δταν χρησιμοποιεῖται τὸ Ἰταλικὸ ἀλφάβητο) ἐδήλωνε, δπως δείχγουν πολλὰ παραδείγματα, καὶ τὸ -ς τση. (Βλ. *Βοσκοπούλα*, ἔκδ. L. Martini, 1963, σ. 34 κ.έ., καὶ *Στάθης*, 1976, σ. 172).

Σχετικὰ μὲ τὰ δνόματα τῶν προσώπων τοῦ ἔργου, ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸν κ. Κριαρᾶς ἡ ἐλληνικότητα. Γίνεται δεκτὸ δτὶ ὑπάρχει μιὰ ἀναλογία ἀνάμεσα στὰ δν. Πανώρια καὶ *Calisto* (*Καλλιστώ*, καλλίστη) τοῦ Ἰταλικοῦ προτύπου. Γιὰ τὸ δνομα *Αλέξης* παρατηρεῖ ὁ κ. Κριαρᾶς δτὶ ίσως δὲν εἶναι ἀσχετο πρὸς τὸ Alessi, ποὺ παρουσιάζεται ὡς δνομα βοσκοῦ σὲ ἄλλο Ἰταλικὸ ἔργο. Ός πρὸς τὸ *Γύπαρης* θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ἀποψή μου δτὶ τὸ δνομα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἐπίθετο γυπάρης σχηματισμένο κατὰ τὰ γερακάρης, περδικά-

ρης, ἀπὸ τὸ πουλὶ γύνας. (Πρβ. καὶ Χ. Τσικριτσῆ, *Κρ. Χρ.* 23, 1971, 448). Προσθέτω ἐδῶ ὅτι ὑπάρχει καὶ τοπωνύμιο *Μάντρα* τοῦ Γύπαρη στὴν περιοχὴν Ἀσιτῶν, νοτιοδυτικὰ τοῦ Ἡρακλείου.

Διεξοδικὰ ἀναλύεται ἀπὸ τὸν κ. Κριαρᾶς τὸ μέτρο τοῦ ἔργου. ‘Ορισμένες δόμοιοκαταληξίες ποὺ τὶς χαρακτηρίζει ως «μή ἐπιτυχημένες» (ένει - αἴρνει, ἀξω - ἀσσω, ἐνιο - ἐνο κτλ.) ἀποτελοῦν μᾶλλον εἰδικὴ κατηγορία ἀτελοῦς ἀλλὰ νόμιμης ρίμας, ποὺ ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλα δόκιμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Ἐπίσης οἱ χασμωδίες ποὺ ἀναφέρονται στὴ σ. 31 καὶ πάρα πολλὲς ἄλλες ποὺ ἔμειναν στὸ κείμενο, δρείλονται χωρὶς ἀμφιβολία στὴν ἀμέλεια τῶν ἀντιγραφέων, ποὺ συγχά παρέλειπαν τὸ τελικὸ - ν ὡς ζένο πρὸς τὸν προφορικὸ λόγο. Τὰ χωρία αὐτὰ πρέπει νὰ ἀποκατασταθοῦν. Γιὰ τὴν ἀναμφισβήτητη χρήση τοῦ τελικοῦ - ν ἀπὸ τὸν ποιητή, ποὺ ἀποφεύγει ἔτσι τὴ χασμωδία, μποροῦν νὰ παρατεθοῦν ἀναρρίθμητα χωρία ἀπὸ τὸ ἵδιο τὸ κείμενο.

Γλωσσικὲς παρατηρήσεις γίνονται καὶ στὸ κεφάλαιο Η', δπου δρθὰ ἀναγνωρίζονται τύποι τοῦ ἀνατολικοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος στὸ ἔργο. ‘Υπογραμμίζεται ἐπίσης (σ. 38) ὁ λόγιος καὶ περίτεχνος χαρακτήρας τοῦ ὕφους τοῦ Χορτάτση, στὴν ἀγγλικὴ περίληψη τῆς εἰσαγωγῆς, δπου καὶ ἔνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα τυπογραφικὰ λάθη τοῦ βιβλίου (hunts...which vultures ἀντὶ with vultures).

Στὸ ἐπίμετρο τῆς εἰσαγωγῆς παρέχονται, κατὰ τὸ ἀθηναϊκὸ χειρόγραφο, ἡ ὑπόθεση τῆς κωμῳδίας, δ πίνακας τῶν προσώπων καὶ οἱ σκηνικές ὀδηγίες ποὺ καθορίζουν δυὸ σκηνογραφίες, μιὰ μὲ «δάση, πρόβατα, βρύση, περιστέρια» κτλ. καὶ ἄλλη μὲ «ναὸς καὶ σπήλαιο». Στὸ ἵδιο ἐπίμετρο ἀναγράφονται οἱ ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στοὺς στίχους τῶν χειρογράφων. Οἱ ἀντιστοιχίες τῶν στίχων τῆς ἐκδόσεως πρὸς τὶς σελίδες τῶν χειρογράφων καὶ δρισμένες διευκρινήσεις σχετικὲς μὲ τὸν καταρτισμὸ τοῦ κρητικοῦ ὑπομνήματος δίδονται σὲ σημειώμα ποὺ προτάσσεται ἀπὸ τὸ κείμενο.

Σημειώνω ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις μου σχετικὲς μὲ χωρία τοῦ ἔργου:
Α 231 κ.έ.

‘Ἄνερ καὶ ξεύρεις τὸ λοιπὸ τὸ πὼς τὰ κλάματά σου
δὲ σοῦ λιγάνιν τοὺς καιμοὺς καὶ δῶρος τοῦ καρδιᾶς σου
δὲν κάρονται, γιὰ ποιὰ ἀφορμὴ κ' ἐσύ δὲν τὰ σκολάζεις κτλ.

‘Η λ. δῶρος μὲ τὴν ἔννοια «τίποτε» εἶναι διόρθωση τοῦ κ. Κριαρᾶς, ἀντὶ γιὰ τὸ ἀταίριστο βάρος (Ν) ποὺ ἀσφαλῶς δρείλεται σὲ παρανόηση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν γραφέα. Τὴν δρθὴ γραφὴ δίνει, νομίζω, τὸ χειρόγραφο Δαπέργολα κ' ἔφελος στὴν κερά σου δὲν κάνουσι, δηλ. «τὰ κλάματά σου δὲν ὠφελοῦν ως πρὸς τὴν ἀγαπημένη σου, δὲν ὠφελοῦν στὴν ὑπόθεση τοῦ ἔρωτά σου». ‘Η χρήση αὐτὴ τῆς εἰς μὲ τὴν ἔννοια «γιά, ως πρὸς» εἶναι πολὺ συχνὴ στὸν Ερωτόκριτο.

Α 379 κ.έ.

Δυὸ τρεῖς χιλιάδες πρόβατα στὸ μερτικό μου ἐπῆρα
ἀπὸ τὸν τὸν ἀδεօφομόρι μου δέξω ἀπὸ τὰ στεῖρα.

Καὶ ἐδῶ τὸ D, τοῦ ὄποίου ἡ ἀνωτερότητα ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν ἵδιο τὸν κ. Κριαρᾶς, δίνει μιὰ συντακτικὰ difficiliorem, πληρέστερη καὶ χωρὶς χασμωδία

γραφή: καὶ πλιά, ὅξῳ ἀπὸν τὰ στεῖρα. Δηλ. «δυὸς τρεῖς χιλιάδες πρόβατα καὶ ἡ κόμη περισσότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στεῖρα».

Α 408

μὰ παρακάλια ἀπ' αὐτὲς ληπτερὰ νῦν ἀκοῦσι.

Καὶ ἐδῶ ὑπερέχει τὸ χειρόγραφο D (παρακάλια ἀπὸ κεινῶ=«ἐκ μέρους των») δίνοντας ἔναν ἄρτιο στίχο, χωρὶς χασμώδια, καὶ μιὰ σπανιότερη σύνταξη, ποὺ δὲν θὰ ἐπρεπε νὰ θυσιαστεῖ.

Α 455 κ.ἔ. Περιγράφεται ἡ ἐρωτικὴ διάθεση τῆς γυναίκας.

Οσες φορές στραφούσινε τὰ μάτια την νὰ δοῦσι
κιανένα νιό, τόσες φωτιές τὰ μέλη την γροικοῦσι
κι ὅσες [ἐνν. φορές] θωρεῖ τὸ γέλιο του γῆραν τον τὸ τραγούδι
τόσες στὸ στήθος την πληγές πάντα του διάθοις δούδει.

Τὸ ἀκοῦν αὐτὸς εἶναι ἀσύντακτο, ἀφοῦ τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἔνα, ἡ γυναίκα.
Ορθὴ λοιπὸν εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ γραφὴ D ἀκού, ποὺ φυσικὰ σημαίνει ἀκούει.

Β 28. Ἐξαίρετη ἡ ἀνάγνωση ἡ Γελλού. Πρβ. σ. 34.

Β 193 κ.ἔ. Τὸ ζευγάρι τῶν ἐρωτευμένων παραβάλλεται μὲν δυὸς δέντρα ποὺ φύτρωσαν καὶ μεγάλωσαν μαζί:

κ' ἔνα πῶς εἶναι δείχνοντι καὶ δίχως νὰ σιμώσῃ
δικ τ' ἄλλο δὲ μπορεῖ κιανεῖς τὸ νὰ ξεριζώσῃ.

Η γραφὴ δικ τ' ἄλλο (N) εἶναι ἐπτανησιακὴ παραδιόρθωση κάποιου γραφέα ποὺ δὲν ἀντιλήφθηκε τὸ διασκελισμό, τὸν ὅποιον ἀπαιτεῖ τὸ σιμώση. Τὴν δρᾶτη γραφὴ τὴ δίνει τὸ ἀθηναϊκὸ χειρόγραφο: καὶ τ' ἄλλο. "Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὸς πρέπει νὰ τεθεῖ κόμμα. «Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεριζώσει τὸ ἔνα δέντρο, χωρὶς νὰ ἀκολουθήσει καὶ τὸ ἄλλο». "Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι κακλές γραφές μποροῦν νὰ σώζονται καὶ σὲ μέτρια ἡ καὶ σχεδὸν ἄχρηστα χειρόγραφα, ὅπως δείχνουν τὰ χειρόγραφα Βιέννης (γιὰ τὸν Ἀπόκοπο), Λονδίνου (γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο), Ἀλλατίου (γιὰ τὴν Βοσκοπούλα), Μονάχου (γιὰ τὴν Ἐρωφίλη) κτλ.

Β 211 κ.ἔ. "Οταν δὲ Γύπαρης βρίσκει τὴν Πανώρια νὰ κοιμᾶται μὲ τὸ κεφάλι ἀκουμπισμένο στὴ φαρέτρα της, λέγει:

Πανώρια, ἀπῆς τὴν σπούδα σου ἥθελες νῦν ἀκουμπήσης,
στὸ στήθος μον προσκέφαλο γιάντα νὰ μὴ ζητήσης.

Γρ. στὴ σπούδα σου, ὅπως πρότεινε ἥδη ὁ Ξανθουδίδης, BNJ 2 (1921) 79.
Β 311 κ.ἔ.

Γιὰ τοῦτο ἀνὲν καὶ πεθυμῶ κ' ἐγὼ φτωχὸς μετά σου
νὰ σμίξω κτλ.

Γρ. κ' ἐγὼ δι φτωχὸς ὅπως τὸ χειρόγραφο Δαπέργολα καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση Κριαρᾶ (Γύπαρις Β 305).

Β 535 κ.ἔ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόπειρα αὐτοκτονίας τοῦ Γύπαρη. Τὸ μέτριο δίστιχο τὸ σχετικὸ μὲ τὸ σπαθί, ποὺ διασπᾶ τὴν ἀποστροφὴ πρὸς τὴν Πανώρια, λείπει στὰ χειρόγραφα D καὶ A καὶ φαίνεται παρέμβλητο καὶ ἔξο-

βελιστέο. Ὡς ἀποστροφὴ (525 κ.έ.) τελειώνει μὲ τὴ φράση Παράρια μον, δροσίσου τοῦ στ. 539. Τὸ δροσίσου αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο ρῆμα σ' ὅλη τὴν περίοδο καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ αὐτὴν μὲ τὴν παρεμβολὴ τῶν δύο στίχων ποὺ ἀπευθύνονται στὸ σπαθί. Ὁρθὰ τοὺς ἔξοβέλισε ὁ Λ. Ηὐλίτης στὴν Ποιητικὴ Ἀνθολογία.

Γ 278. Ὁ Γιαννούλης βιάζεται νὰ βρεῖ τὴν αἴγα (ποὺ ὄπως τὸν πληροφόρησε ἀπατηλὰ ἡ Φροσύνη, τὴν πνίγει ἔνας λύκος), γιὰ νὰ προλάβει τὸ κρέας της ἀκόμη ἀφάγιτο. Μιὰ σπανιότερη γραφὴ καὶ ποὺ τὴν εἶγε δεχθεῖ ὁρθὰ ὁ κ. Κριαρᾶς στὴν πρώτη ἔκδοση, δίνει τὸ N: ἀφόρεντο. Ἡ λέξη σημαίνει «πρὶν ἀκόμη ὁ λύκος βλάψει, καταστρέψει τὴν σάρκα τοῦ ζώου». Ἡ γραφὴ αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἔκφραση σκοτωμένο αἷμα, ποὺ λέγεται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη, γιὰ τὴν μωλωπισμένη σάρκα.

Γ 315 κ.έ. Ὁ Γιαννούλης καυχάται στὴ γριὰ Φροσύνη δτι θὰ μποροῦσε ὡς γεωργὸς νὰ ξανανιώνει γράδες, καὶ προσθέτει (κατὰ τὸ Λ) μὲ σαφῆ ἀσεμνο ὑπανιγμό:

τὸ ἀμπέλι σον ἔξανάνιωρα μὲ τοὶ καταβολάδες.

Δὲν ἔπειπε λοιπὸν στὴ δεύτερη ἔκδοση (ἀντίθετα μὲ τὴν πρώτη) νὰ γίνει δεκτὴ ἡ γραφὴ ἀμπέλι μον τῶν DN, τῶν ὄποιων οἱ γραφεῖς ἀσφαλῶς νόμισαν δτι ὁ Γιαννούλης μιλεῖ γιὰ πραγματικὸ ἀμπέλι.

Γ 407 κ.έ. Ὁ Ἀλέξης μονολογεῖ καὶ λέγει δτι ὁ πόθος

...τοῇ ντίρησής μον
τοὶ πόρτες ἐκατάσπασε κ' ἔρωικετῆς ντροπῆς μον.

Γρ. κ' ἔρριξε τὴ ντροπή μον, κατὰ τὸ N, μὲ ἀτελῆ ρίμα, γιατὶ διαφορετικὰ ἡ φράση εἶναι ἀσύνταχτη.

Γ 599 κ.έ.

Καλὰ τὸ λέν κι' ὅντα θωρῆ τὸν ποταμὸ πὼς τρέχει
κιανεῖς, σιγὰ ὅσο μπορεῖ πρέπει ἀπ' αἰτὸν ν' ἀπέχῃ.

Γρ. κιανεῖς σιγά, ὅσο μπορεῖ, μὲ μετακίνηση τοῦ κόμματος. Τὸ σιγὰ ἀναφέρεται στὸν ποταμὸ πὼν τρέχει, κατὰ τὸ σιγατὸ ποτάμι κτλ. Ἀσφαλῶς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος.

Γ 641 κ.έ.

Ἐγέναι κι' ὅχ τὰ βάσανα νὰ ἥβγαινε ἢ ψυχή μον,
ἀπὸ τὰ χείλη μον ἐμιλιὰ δὲ βγαίνει, λνγερή μον.

Ἄντι τοῦ κακόζηλου καὶ χασμαδικοῦ νὰ ἥβγαινε γρ. νὰ ἥβγηκε(r) μὲ τὴν ἀρχαικότερη σύνταξη ποὺ παρέχει τὸ Λ.

Δ 37 κ.έ. Ἡ Ἀθούσα παραπονιέται γιὰ λογαριασμὸ ὅλων τῶν κοριτσιῶν δτι οἱ νέοι, ὅταν πετύχουν αὐτὸ ποὺ θέλουν,

...λησμονοῦσι
τὸν πόθο μας κ' εἰς ἄλλη νιὰ γνωεύονται νὰ μποῦστι.

Φαίνεται δτι καὶ ἐδῶ τὴν ὄρθοτερη καὶ δυσκολότερη γραφὴ (καὶ πιὸ σύμφωνη μὲ τὸ περίτεχνο ὕφος τοῦ Χορτάτση) ἔσωσε τὸ D: κ' εἰς ἄλλων. Δηλαδὴ «γυρεύουν νὰ μποῦν στὸν πόθο ἀλλων (γυναικῶν)».

Δ 89. Ό Γιαννούλης είρωνεύεται τὴν κόρη του καὶ τὴ φίλη της ὅτι προσποιητὰ ἀρνοῦνται νὰ παντρευτοῦν, ἐνῶ κατὰ βάθος θέλουν:

Τάχα γὰ παντρευτήκετε, θαρρῶ, παρακαλεῖτε,
στὴν ψῆ μου, θυγατέρες μου, τὴν ὥρα δὲ θωρεῖτε,
μὰ κονκρέξα κάνετε κτλ.

"Ισως πρέπει νὰ γραφεῖ, ἀντὶ τάχα, ταχιά, δηλ. «ἀμέσως αὔριο, γρήγορα». Τὸ τάχα, ποὺ συνήθως σημαίνει «(δῆθεν, ἔραγε», φαίνεται ἀταίριαστο ἐδῶ. (Βλ. γλωσσάριο λ. ταχιά καὶ τάχα).

Δ 153 κ.έ. 'Ο λόγος γιὰ τὴ νεράιδα ('Ηχὼ) ποὺ προλέγει τὸ μέλλον καὶ δίνει συμβουλές:

...κι' ὄποιος θέλει
νὰ μάθῃ ἀνέραι καὶ καλὸ γὴ καὶ κακὸ τοῦ μέλλει,
νᾶς χῇ τήνε ρωτᾶ κι' αὐτῇ ζιμιό τοῦ προφητεύγει.

Πρβ. καὶ σχόλιο σ. 206. Πρέπει νὰ ἐννοήσωμε τοῦ μέλλει νά' χῃ, μὲ διασκελισμό, καὶ νὰ μετατοπίσωμε τὸ κόμμα στὴ σωστὴ θέση, μετὰ τὸ νά' χῃ.

Δ 166. 'Ο Ἀλέξης λέγει ὅτι δὲν θέλει νὰ μιλήσουν, αὐτὸς καὶ ὁ Γύπαρης, στὴ νύμφη, γιατὶ φοβᾶται ὅτι ἡ κόρη δὲν θὰ ἀκούσει τοὺς ἀντρες, ἀπὸ συστολὴ.

K' ἐμᾶς νὰ μὴν ἀφονκραστῇ μιλώντας τη ντηροῦμαι.

Γρ. δπως τὸ D: μιλώντας τση, ντηροῦμαι. Δηλ. «φοβοῦμαι ὅτι δὲν θὰ μᾶς ἀκούσει ἐμᾶς, ὅταν θὰ τῆς μιλοῦμε». Πρὸς τὴν ἀποψή αὐτὴ κλίνει καὶ δ. κ. Κριαρᾶς, πρβ. σ. 297.

Δ 178. Τὸ ἀτοπὸ ἔχει τοῦ N, στὴ σκηνὴ τῆς 'Ηχους, ἐξοβέλισα ἥδη στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς Κορητικῆς Ἀνθολογίας, (σ. 174). Τὸ D ἐπιβεβαιώνει τώρα αὐτὴ τὴ βελτίωση. 'Ορθὰ λοιπὸν ἀφαίρεσε τὸ ἔχει δ. κ. Κριαρᾶς.

Δ 288. Στὴ δέηση τοῦ ἱερέα πρὸς τὴν 'Αφροδίτη κατὰ τὴν ὅποια ἡ θεὰ ὑμνεῖται δις κυρίᾳ τῶν ὄντων, μεταξὺ ἄλλων λέγεται ὅτι:

καὶ τὰ σερνούμενα τσὴ γῆς μόνια σου ἐσὺ τὰ σέρνεις.

"Ισως γρ. φέρνεις, δπως τὸ N, δηλ. «τὰ παράγεις, τὰ δημιουργεῖς». Πρβ. στοὺς προηγούμενους στίχους: καρπίζεις, πληθαίνεις κτλ.

Δ 403. 'Ανόν: Τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ ἀνέν.

Ε 82. Στὴ σφροὰ ἐτούτη: 'Ο κ. Κριαρᾶς ἔγραψε ἔτσι διορθώνοντας τὸ ὑπέρμετρο συφορὰ τοῦ A. Τὰ καλύτερα χειρόγραφα D καὶ N ἔχουν φορά, καὶ ἡ γραφὴ αὐτὴ εἶναι ἴκανοποιητική. Σημειώνω ὅτι πολὺ συχνὰ στὸν 'Ἐρωτόκροτο, τὸν Τζάνε κ.ά., ἡ λ. φορὰ ἔχει τὴ μέση σημασία τοῦ «περιστατικοῦ», καποτε τοῦ δυσάρεστου, δπως στὴν περίπτωσή μας.

'Ως πρὸς τὸ δύσκολο θέμα τῆς ἀποδόσεως τῆς συνεκφορᾶς τοῦ τελικοῦ - ν (Κρ. Χρ. 23, 1971, 206 κ.έ., 25, 1973, 408-411), ἡ προσήλωση στὶς πηγὲς τοῦ κειμένου ὀδήγησε σὲ ὁρισμένες μικρές ἀσυνέπειες, δπως π.χ. στὸ ἴδιο δίστιχο (B 229-230) πλιό καὶ μπλιό, στὸν ἴδιο στίχο (Δ 254) γυναικά πτου (αἰτ.) καὶ κόρη του (αἰτ.) κτλ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ χειρόγραφα δίνουν μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς φωνητικῆς, ἀλλὰ μεμονωμένες γραφές, δπως αὐτὲς ποὺ ἀναφέραμε, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἔγκυρες. Δὲν πρέπει δηλαδὴ νὰ

πιστέψει κανεὶς δτι πρόθεση τοῦ ποιητῆ ήταν νὰ γράψει τὴ μιὰ φορὰ ἔτσι καὶ τὴν ἄλλη ἀλλιῶς.

Πολύτιμες εἰναι καὶ οἱ παρατηρήσεις (κριτικές, ἐρμηνευτικές, πραγματικές) ποὺ ἀφιέρωσε ὁ κ. Κριαρᾶς σὲ σειρὰ χωρίων τοῦ ἔργου, στὸ τμῆμα ποὺ ἐπιγράφεται Σχόλια. Συζητοῦνται διορθώσεις ἄλλων ἐρευνητῶν, φωνητικά θέματα, προσάγονται χωρία ἀπὸ ἄλλα ἔργα κτλ.

Ἀκολουθεῖ τὸ Λεξιλόγιο, στὸ ὅποιο σωστὰ ἔχουν περιληφθεῖ καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ποὺ δὲν ἔγιναν δεκτὰ στὸ κείμενο. Σημειώνω ὁρισμένες παρατηρήσεις. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Ξανθούδηδη δτι ἡ λ. δοκιμαὶ μποροῦσε νὰ προέλθει ἀπὸ τὸ δοξαριὰ (πρβ. σ. 201) φαίνεται ἀστήρικτη. Γιὰ τὸ κόκκαλος ἡ δρθὴ σημασία «ἰσχίον» δέθηκε ἀπὸ τὸν κ. Κριαρᾶ στὴ σ. 202. Ἀντὶ τοῦ κούτουμα θὰ προτιμοῦσα τὸν τύπο κοτοῦμα, ποὺ στηρίζεται ἀπὸ τὸ ἀπρόσωπο μοῦ κοτᾶται = «ἔτσι μοῦ ἔρχεται νὰ» κτλ. (Σχετικὴ μαρτυρία τοῦ κ. Μ. Παρλαμᾶ). Ἡ λ. ἀκότο τοῦ Στάθη διαβάζεται τώρα ἀπὸ τὴν L. Martini σωστὰ κόντο.

Γιὰ ὁρισμένα ἄλλα δυσετυμολόγητα γλωσσικὰ στοιχεῖα τῆς Ηανώριας ὑπάρχουν τώρα (μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου) οἱ συγχετισμοὶ ποὺ πρότεινα στὸ ἄρθρο μοὺ «Λέξεις Ἐρωτοκρίτου» (Κρητολογία 2, 1976, 155 - 182). «Ἐτοι γιὰ τὸ ἔετρουμίζω, ποὺ δρθὰ τὸ ἐρμηνεύει ὁ κ. Κριαρᾶς «χάνω τὰ λογικά μοῦ», πρβ. μτγ. εκτορμῷ = «έκτετράφθαι τοῦ δρόμου» (Ἡσυχιος). Γιὰ τὸ κανακίζει πρβ. καννάκια = «πήγεις τῶν χεριῶν». Γιὰ τὸ κονζουλός, πρβ. βεν. cogionoum = «semplice, sorro» (Boerio). Γιὰ τὸ σιργονούλιζω = «παρακινῶ, παρασύρω μὲ πολλὰ καὶ ἐπίμονα λόγια», πρβ. μεσ. λατ. circulare (κατὰ τὴ βεν. φωνητικὴ sirculare) = «φλυαρῶ, ρητορεύω». Γιὰ τὸ στανιό - στανικῶ = «μὲ ἀρηνῆ κάποιου», πρβ. μεσ. λατ. stagnum = «bannum = prohibitio, interdictio» (Du Cange) καὶ βεν. stagno (Boerio), μεγεθ. stagnón, «ἐπιφυλακτικός, διστακτικός, ἀπρόθυμος».

Τέλος τὸ περιάτσο, καὶ δρθότερα (κατὰ τὸ N) πρεκάτσο στὸ Γ 330

μὲ τὸ περιάτσο σου κ' ἐσὺ καὶ μὲ τὸν πλερωμές σου

δὲν σχετίζεται μὲ τὸ ἵτ. per caciō, ποὺ θὰ ἐσήμανε «γιὰ τυρί», ἄλλὰ μὲ τὸ μεσ. λατ. precatiō, ποὺ τὸ ἀναφέρει ὁ Du Cange στὴ λ. roga (ρόγα) ὡς συνώνυμο της, δηλ. «δῶρο, ἀμοιβή». «Ἐτοι ἐπαληθεύεται καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀποφῆ δτι ἡ λύση πολλῶν ἐτυμολογικῶν προβλημάτων βρίσκεται στὰ μεσαιωνικὰ λατινικά.

Παρὰ τὶς μικρὲς διαφορὲς γνωμῶν ποὺ ἐκθέσαμε στὴ βιβλιοκρισία αὐτῆ, δφεὶλει κανεὶς νὰ τονίσει δτι ἡ ἔκδοση εἰναι γενικὰ ἔξαίρετη. Εἰναι πραγματικὰ εὐτύχημα τὸ δτι ὁ κ. Κριαρᾶς τὴν ἐπραγματοποίησε σὲ σύντομο σχετικὰ διάστημα, παρὰ τὶς ἄλλες ἐπιστημονικὲς ἀσχολίες του καὶ δίπλα στὸ μεγάλο του ἔργο, τὸ Λεξιλό τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς δημάδους γραμματείας. Πρέπει νὰ τοῦ εἴμαστε εὐγνώμονες γιὰ τὴν ἔργασία αὐτὴ ποὺ δχι μόνο αὔξησε τὴν Ηανώρια μὲ πλήθος αὐθεντικῶν στίχων, καὶ μὲ τὴ θαυμάσια ἀφιέρωση τοῦ Χορτάτση πρὸς τὸν Χανιώτη εὐγενῆ Μαρκαντώνιο Βιάρο, ἄλλὰ καὶ ἀποκατέστησε μεγάλο ἀριθμὸ χωρίων. Μὲ τὴν εύκαιρία αὐτὴ Ὁλὴ ἥθελα νὰ τονίσω δτι ἡδη ἡ ἔκδοση τοῦ Γίνταρη ἀπὸ τὸν κ. Κριαρᾶ στὰ 1940 ήταν ἡ πρώτη πραγματικὰ ἐπιστημονική, ἐπιμελημένη καὶ συνεπής ἔκδοση

κρητικοῦ κειμένου, μὲ σεβασμὸ στὴν παράδοση καὶ χωρὶς τὶς στιχουργικὲς καὶ φωνητικὲς «διορθώσεις» ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Ξανθουδίδης στὸν Ἐρωτόκοιτο, καὶ ἐπίσης χωρὶς τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ἄλλων ἀτελειῶν ποὺ παρατηροῦνται (ἀπὸ κάποια βιασύνη στὴ μεταγραφὴ καὶ τὴν ἔκτύπωση) στὶς ἐκδόσεις τῆς Ἐρωφίλης καὶ τοῦ Φορτονγάτου. Εὐχόμαστε νὰ μᾶς δώσει γρήγορα καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ Πιστικοῦ βοσκοῦ.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Ἄθαντα σίον Ε. Καραθαράση, ‘Η Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975, 8ο, σσ. 386, (Διδακτορικὴ διατριβή).

‘Η ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἀναντίρρητα ἰσχνὴ σὲ περιεχόμενο. Ὡστόσο συνεχίζει νὰ ὑπάρχει ἄγνοια καὶ σύγχυση σὲ βασικά τῆς θέματα, γιατὶ λίγη εἶναι ἡ ὑπεύθυνη βιβλιογραφία, καὶ δὲν ἀξιοποιήθηκαν ὅσο καὶ ὅπως ἔπρεπε οἱ πηγές. Ηερισσότερο γόνιμη παρουσιάζεται ἡ ἴστορικὴ ἔρευνα — μὲ κέντρο κυρίως τὸ Ἐλληνικὸ Ινστιτούτο τῆς Βενετίας — γιὰ τὸ χῶρο τοῦ ἀπόδημου Ἐλληνισμοῦ· μὲ τὴν χρησιμοποίηση νέου ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ εἰδαν τὸ φῶς ἀξιόλογες μελέτες γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ, εἰδικότερα, τὴν παιδευτικὴ δράση τῶν Ἐλλήνων τῆς Ἰταλίας. Στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνας αὐτῆς ἀνήκει καὶ ἡ μελέτη τοῦ κ. Α. Ε. Καραθανάση γιὰ τὴν Φλαγγινιανὴ Σχολὴ, «τὴ σημαντικότερη Ἰσως τῆς ἐποχῆς τῆς γιὰ τὸν τουρκοκρατούμενο καὶ βενετοκρατούμενο Ἐλληνισμοῦ», ὅπως γράφει ὁ Ἰδιος (σ. 7).

Στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου (σσ. 7-9) ὁ συγγρ. σημειώνει συνοπτικὰ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸ θέμα καὶ τὴ σύνθεση τῆς διατριβῆς του. ‘Η Βιβλιογραφία (σσ. 12-15) χωρίζεται σὲ α) Ἀρχειακὲς ἀνέκδοτες πηγές καὶ β) Κυριότερα βιοθήματα. Στὸ α) μνημονεύονται πέντε ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκες τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πάδοβας, καθὼς καὶ ἡ Δημοσία Βιβλιοθήκη Ληξουρίου, μὲ ἐπιμέρους ἀναλυτικές ἐνδείξεις τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν. Στὴν Εἰσαγωγὴ (σσ. 22-32) γίνεται πρῶτα μιὰ σκιαγραφία τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητας τοῦ Ἐλληνισμοῦ στὴν Ἰταλία, ἀπὸ τὴν ‘Αλωση (1453) δις τὴν ἰδρυση τῆς Φλαγγινιανῆς Σχολῆς ἀκολουθεῖ σύντομη περιγραφικὴ παρουσίαση τῆς σχετικῆς μὲ τὴ Σχολὴ βιβλιογραφίας, γιὰ νὰ τονιστεῖ στὸ τέλος ὅτι ἡ διατριβὴ ἔρχεται νὰ καλύψει κατὰ συνθετικὸ τρόπο τὸ κενὸ ποὺ ἀφησαν οἱ προηγούμενες μελέτες.

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ἀνισα μέρη. Τὸ Α' μέρος, μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «‘Η ἰδρυση καὶ ἡ λειτουργία τῆς Σχολῆς» (σσ. 35-220) χωρίζεται σὲ τρία κεφάλαια: Στὸ πρῶτο, «Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ἡ ἰδρυση τῆς Σχολῆς» (σσ. 35-64), παρουσιάζεται ἡ ἔντονη προσωπικότητα τοῦ Φλαγγίνη καὶ ἡ ὑψηλὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ του θέση στὴ Βενετία, ἀναλύεται τὸ ιδιαίτερα ἀξιόλογο ὑπόσμημά του πρὸς τὸ Δόγη γιὰ τὴν ἰδρυση ἐλληνικοῦ σχολείου στὴ Βενετία (1625), καθὼς καὶ ἡ Διαθήκη του (1644) σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἰδρυση τῆς Σχολῆς, ἵστοροῦνται οἱ γραφειοκρατικὲς λεπτο-

μέρειες για τὴν ἔδρυση καὶ τὴν ἔναρξη τῆς λειτουργίας της (1665) καὶ, τέλος, γίνεται λόγος γιὰ τὸ κληροδότημα τοῦ Βερνάρδου "Ακοη", ποὺ προβλέπει τὴ φοίτηση μαθητῶν ἀπὸ τὴν Κύπρο. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, «Ἡ ὁργάνωση τῆς Σχολῆς» (σσ. 65-89), ἀντιμετωπίζονται τὰ ἀκόλουθα θέματα: «Οἱ κανονισμὸς τῆς Σχολῆς», «Ἡ διοικητικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὁργάνωση τῆς Σχολῆς», «Οἱ πρῶτες δυσκολίες», «Ἡ ἀνέγερση τοῦ κτηρίου τῆς Σχολῆς», «Τὸ Φλαγγινιανὸν καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Βενετίας». Τὸ τρίτο κεφάλαιο περιέχει εἰδικότερα ἐκπαιδευτικὰ θέματα, τὰ ἀκόλουθα: «Οἱ δάσκαλοι», «Οἱ ἐπόπτες», «Οἱ οἰκονόμοι», «Οἱ μαθητές», «Τὰ μαθήματα», «Ἡ Παιδαγωγικὴ», «Ἡ βιβλιοθήκη», «Ἡ θρησκευτικὴ ζωή», (σσ. 90-220). Τὸ Β' μέρος τοῦ βιβλίου, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ σημασία τῆς Σχολῆς» (σσ. 225-246), παρουσιάζει ἀπόψεις γιὰ τὴν «Ἀκμὴν καὶ παρακμὴν τῆς Σχολῆς», γιὰ τὴν «Ἀκτινοβολίαν» της, καὶ κλείνει μὲ «Κριτικὴν Πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα τῆς Σχολῆς». Στὸ Γ' μέρος, κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸ τίτλο «Οἱ σημαντικότεροι ἀπόφοιτοι τοῦ Φλαγγινείου» (σσ. 249-307), ὑπάρχουν τρία κεφάλαια. Στὰ δύο πρῶτα βιογραφοῦνται «Λόγιοι τοῦ 17ου» καὶ «Λόγιοι τοῦ 18ου» αἰώνα, ἐνῶ στὸ τρίτο, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἀβλαβῶν καὶ ἡ φιλολογικὴ τῆς δραστηριότητα», ἀναπτύσσονται τρία ὑποκεφάλαια: «Ἡ φιλολογικὴ κίνηση τοῦ Φλαγγινείου», «Ἡ ποιητικὴ συλλογὴ *Graeciae Obsequia* καὶ οἱ συνεργάτες της», «Ἡ ποιητικὴ συλλογὴ *Aιθη Εὐλαβείας* καὶ οἱ συνεργάτες της».

Ἄκολουθεῖ Ἐπίμετρο, ὅπου δίνονται στοιχεῖα γιὰ τὴν «Πρόσκαιρη ἀναβίωση τῆς Σχολῆς στὸ 19ο αἰώνα (1797-1905) καὶ τὴν τύχη τοῦ κληροδότηματος Φλαγγίνη» (σσ. 308-313).

Μέρη τοῦ Παραρτήματος τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν: α) Τὰ "Ἐγγραφα" (σσ. 317-339). Δημοσιεύονται γιὰ πρώτη φορὰ δεκατρία ἔγγραφα (Λ' - ΗΓ') — τὰ ἔντεκα στὴν Ιταλικὴ καὶ τὰ δύο (τὰ ΙΑ', ΗΓ') στὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς. (Στὴν ἀριθμηση τῶν ἔγγραφων ὑπάρχει μιὰ ἀβλεψία, γιατὶ μετὰ τὸ Ε' σημειώνεται τὸ Ζ', μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι δώδεκα τὰ ἀριθμημένα ἔγγραφα. Ἐπειδὴ δύως τὸ ΙΒ' ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μικρὰ ἀνεξάρτητα ἔγγραφα, τελικὰ αὐτὰ ἀθροίζονται σὲ δεκατρία), β) Τὸ Εὔρετήριο (σσ. 341-373), γ) Τὸ Résumé (σσ. 375-381) καὶ δ) 'Ο Πίνακας εἰκόνων (δικτὼ εἰκόνες χωρὶς σελιδαριθμηση).

"Οταν κανεὶς ἔχει ὑπόψη τοὺς τὴν σημαντικὴν σὲ ἔκταση βιβλιογραφία γιὰ θέματα, ποὺ κατὰ ὄποιοδήποτε τρόπο συνδέονται μὲ τὸ Φλαγγινιανό· καὶ πιὸ πολὺ ὅταν κανεὶς διαβάζει στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου ν' ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Κ. Δ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομυῆμων, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 9 (1939), πλούτισε σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὴν ἴστορία τοῦ σχολείου αὐτοῦ — καὶ ὑπονοεῖται, νομίζω, ὅτι δημοσιεύτηκαν καὶ σχολιάστηκαν διὰ ἓνα σημεῖο βασικὲς ἀρχειακές πηγὲς γιὰ πολλὰ θέματα (βιογραφικὰ καὶ διαθήκη τοῦ Φλαγγίνη, ἔδρυση, καταστατικό, δάσκαλοι καὶ μαθητές τοῦ Φλαγγινιανοῦ), τότε γίνεται ἀντιληπτὸ πόσο πελώριο πρόβλημα εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει ὁ κ. Καραθανάσης, νὰ δώσει δηλαδὴ νέα στοιχεῖα καὶ δόλοκληρωμένη τὴ σύνθεση τῆς ἴστορίας τῆς Σχολῆς, μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλει μιὰ διδακτορικὴ διατριβή.

Σχετικὰ μὲ τὴν προσφορὰ νέων στοιχείων, ἀπλὸ κοίταγμα τοῦ πίνακα

τῆς Βιβλιογραφίας και τῶν βιβλιογραφικῶν ἐνδεξεων, ποὺ διανθίζουν δλόκηρη τὴ μελέτη, δίνει τὸ μέτρο τοῦ μόχθου τοῦ συγγρ. γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου του. Οἱ ἀρχειακὲς και βιβλιογραφικὲς πηγὲς και τὰ βοηθήματα ποὺ καταγράφονται εἰναι πλουσιότατες. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ ὡς πηγὴ εἰναι τὸ πρωτόδημοσιευμένο ἔγγραφο - ὑπόμνημα τοῦ Φλαγγίνη πρὸς τὸ Δόγη (1625), γιὰ τὸ ὅποιο ἔγινε λόγος παραπάνω. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ εἰναι διαφωτιστικὸ γιὰ τὸ πνευματικὸ κλίμα, μέσα στὸ δόποντο κινήθηκαν οἱ "Ελληνες τῆς Βενετίας γιὰ τὴν ἰδρυση ἐνδές ἐλληνικοῦ σχολείου. Αλλὰ και τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα, ποὺ σταχυολογοῦνται ἀπὸ τὶς διάφορες πηγὲς και διασταυρώνονται μὲ ἄλλες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες, δὲν ἔχουν μικρότερη ἀξία, γιατὶ βοηθοῦν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν βασικὰ θέματα, ὅπως εἰναι ἡ ἀδιάλειπτη λειτουργία τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἀπὸ τὴν ἰδρυση του ὥς τὸ 1797, ἡ ἐπισήμανση τῶν δασκάλων και τῶν μαθητῶν - ὑποτρόφων του, ἡ ὁργάνωση τῆς σχολικῆς ζωῆς και ἡ εὑρύτερη πνευματική του δραστηριότητα, γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ λίγα.

Κάνοντας στὴ συνέχεια λόγο γιὰ τὸ ἀν ἡ μονογραφία τοῦ κ. Καραθανάση ἔδωσε δλοκληρωμένη τὴν ιστορία τῆς Φλαγγινιανῆς Σχολῆς, ἀρχίζω μὲ τὴν ἀκόλουθη γενικὴ διαπίστωση: 'Ἐνῶ ὁ κεντρικὸς πυρήνας τῆς μελέτης εἰναι ιστορικοπαιδαγωγικός, ωστόσο παρατηρεῖται μιὰ ἔλλειψη ἴσορροπίας ἀνάμεσα στὰ διάφορα θέματα, εἰς βάρος τῶν καθαρὰ παιδευτικῶν θεμάτων, μερικὰ ἀπὸ τὰ δόποια μόλις θίγονται. Ἐτσι στὴν πρώτη περίπτωση ἀναπτύσσονται θέματα ποὺ κανονικὰ ἔπρεπε ν' ἀνήκουν σὲ ἀνεξάρτητες μελέτες, ὑπάρχουν δηλαδὴ πλεοναστικὰ στοιχεῖα: ἀντίθετα στὴ δεύτερη περίπτωση διαπιστώνονται ἔλλειψεις.

Τὰ πλεοναστικὰ στοιχεῖα ἀφοροῦν τὶς βιογραφήσεις. Φυσικὰ δὲν εἰναι ὁ λόγος γιὰ τὴ βιογράφηση τοῦ Θωμᾶ Φλαγγίνη· πολὺ περισσότερο γιατὶ ὁ συγγρ. στὸ Résumé τοῦ βιβλίου του γράφει ὅτι «La personnalité de Thomas Phlanginis (1579-1648) et l'école qu'il a fondée, à ses frais, à Venise, feront l'objet de cette étude» (σ. 375). Ἐννοῶ τὶς βιογραφήσεις τῶν δασκάλων, ἔφρων και ὑποτρόφων τῆς Σχολῆς. Γιὰ τὸν δύο πρώτους ἀφιερώνονται, στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ Α' μέρους, 64 σελίδες (Οἱ δάσκαλοι, σσ. 90-137, Οἱ ἐπόπτες, σσ. 137-153). γιὰ τὸν τρίτους, ὡς ἀπόφοιτους τῆς Σχο-

λῆς, οἱ σελιδες (σσ. 249-284, 29b-311). δηλαδὴ συνολικὰ 117 σελιδες, ποὺ καλύπτουν περίπου τὸ ἔνα δεύτερο τοῦ κύριου μέρους τῆς μελέτης.

Μὲ αὐτὰ δὲ θέλω νὰ πῶ ὅτι εἰναι ξένη πρὸς τὴν ιστορία τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἡ γνώση τῶν φορέων τῆς λειτουργίας του· ἀντίθετα. Νομίζω δμως ὅτι στὴν ιστορία αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει ἴσοβαρη θέση ἡ ἔξαντλητικὴ—δσο τὸ ἐπιτρέπουν τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα—γενικότερη βιογράφηση τῶν φορέων αὐτῶν. Τὸ μέτρο γιὰ τὸ πῶς θὰ μποροῦσε ν' ἀντιμετωπιστεῖ τὸ πρόβλημα μᾶς τὸ δίνει ὁ Ἰδιος ὁ συγγρ. σὲ δῆλο τμῆμα τῆς διατριβῆς του (σσ. 153-183), ὅπου μετὰ τὸν πίνακα τῶν οἰκονόμων τῆς Σχολῆς (ὅνοματεπώνυμο, χρόνος ἐργασίας, βιβλιογραφικὲς ἐνδεξεις) παρουσιάζει, σὲ μιὰ ὑποδειγματικὴ γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἐργασία, τὸν δύπτροφους μαθητὲς μὲ τὸ ἀκόλουθο σχῆμα: Πρῶτα δίνει γενικές πληροφορίες γιὰ τὶς προϋποθέσεις ἐγγραφῆς τῶν μαθητῶν και ἔπειτα ἔξηγήσεις γιὰ τὸν τρόπο συλλογῆς τῶν βιβλιογραφικῶν στοιχείων και τὴ σύνταξη τοῦ πίνακα τῶν μαθητῶν ἀκολουθεῖ ὁ «Πίνακας μαθητῶν τῆς Φλαγγινείου Σχολῆς (1665-1797)», ὅπου μὲ χρονολογικὴ σειρὰ

καὶ σὲ χωριστές στῆλες παρουσιάζονται 517 μαθητές μὲ τὸ δνοματεπώνυμο καὶ τὸ πατρώνυμο (ὅπου ὑπάρχει), μὲ τὸν τόπον καταγωγῆς καὶ μὲ τὴν χρονολογίαν ἐγγραφῆς καὶ ἀποφοίησης (ὅπου ὑπάρχει), καθὼς καὶ μὲ ἀρχειακὴ γιὰ τὸν καθένα ἔνδειξη (σσ. 159-174). τὸν πίνακα συμπληρώνουν 313 «Σημειώσεις» μὲ βιβλιογραφικές ἔνδειξεις ἢ ἄλλες παραπομπές, σχετικές μὲ ισάριθμους μαθητές (σσ. 175-182). τέλος ὑπάρχει ἔνας συνοπτικὸς «Πίνακας προέλευσης τῶν μαθητῶν τῆς Φλαγγινέου Σχολῆς» (σ. 183), ποὺ καλύπτει τοὺς 517 μαθητές.

Οἱ ἐλλείψεις, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔγινε λόγος παραπάνω, ἀναφέρονται σὲ θέματα ἐκπαιδευτικά, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν σὲ μιὰ συνθετικὴ παρουσίαση τοῦ Φλαγγινιανοῦ· πολὺ περισσότερο, γιατὶ ἡ μακροχρόνια κανονικὴ λειτουργία του δημιούργησε παράδοση, καὶ οἱ ὁποιεσδήποτε ἔξακριβωμένες γνώσεις γιὰ τὴν λειτουργία αὐτῆς θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς διαφωτίσουν ἔμμεσα γιὰ τὸ τί γενικότερα γινόταν στὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση τῆς Τουρκοκρατίας στὰ ἀντίστοιχα χρόνια. Σύμφωνα μὲ τὸν Κανονισμὸν τῆς Σχολῆς, οἱ μαθητές θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἔκεινα τὰ βιβλία «che anno per anno gli saran necessarii per l'una e l'altra lingua» (Κ. Μέρτζιου, Θωμᾶς Φλαγγίνης, σ. 100). δυστυχῶς δύμας δὲν ἔχουμε οὕτε δεῖγμα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν 'Ἐγκυλοπαίδεια τοῦ Ἰωάννη Πατούσα (ἐκδόθηκε τὸ 1710), ἡ ὁποία φυσικὰ είχε εὐρύτερη ὅλη καὶ μόνο μετὰ ἀπὸ ἐπιλογές συγγραφέων καὶ διδακτικῆς ὅλης θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ. Ο Κανονισμὸς (δρόμο 26) δριζε τὸ ώρολόγιο πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ τῶν ἀσκήσεων· καὶ δύμας δὲν ἔχουμε κανένα ἀπὸ τὰ προγράμματα αὐτά. Στὴ βασικὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν λειτουργία τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἀπόφαση τῶν Reformatori dello Studio di Padova (2 Σεπτ. 1664) προβλέπονται τὰ διδασκόμενα μαθήματα· ὥστόσο οἱ πληροφορίες ποὺ τελικὰ ἔχουμε δὲ μᾶς διαφωτίζουν ἵκανοποιητικὰ οὕτε γιὰ τὴ διδακτικὴ ἐργασία τῆς Σχολῆς οὕτε γιὰ τὴ συγκεκριμένη διδακτικὴ ὅλη τῶν μαθημάτων. Τὸ μόνο ποὺ διαθέτουμε δις τώρα, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸ Μέρτζιο (Θωμᾶς Φλαγγίνης, σ. 118-119), εἶναι οἱ «Theses philosophicae in utroque idiomate disputationi expositae a studentibus Collegii Flangianianis», διόπου σημειώνονται τὰ φιλοσοφικὰ θέματα τῆς «ἀκαδημίας»—δημόσια ἀπολυτήρια ἔξταση τῆς ἐποχῆς—τοῦ ἔτους 1681.

Χωριστὰ θίγω τὸ θέμα τῶν σκοπῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ: δηλαδὴ ποιεὶς ἀνάγκες διθησαν τὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας νὰ ἰδρύσει τὸ σχολεῖο, καὶ ἀν αὐτὸν ἀνταποκρίθηκε στὶς προθέσεις τοῦ ἰδρυτῆ του γιὰ τὸν σκοπὸν ποὺ ἔπρεπε νὰ πραγματώσει. Τόσο τὸ πρῶτο δόσο καὶ οἱ προθέσεις τοῦ Φλαγγίνη γιὰ τὴν ἰδρυση ἔνδος ἐλληνορθόδοξου σχολείου τονίστηκαν ἀπὸ τὸ συγγρ., μοιλονότι θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἀναλυτικότερη ἡ χρησιμοποίηση τῶν σχετικῶν πηγῶν, εἰδικότερα γιὰ τὸ ἱδεολογικὸν κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ἐκδηλώθηκε ἡ Ἑλληνικὴ ἀντίδραση στὴν προπαγάνδα τῶν Ἰησουϊτῶν. Ακόμη ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὸ συγγρ. διτὶ ἡ Βενετία μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς καθόρισε γιὰ τὸ Φλαγγινιανὸν ἔναν παιδευτικὸν χαρακτήρα ἀνάλογο μὲ τοῦ πατικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, χαρακτήρας ποὺ δύναται ὑλοποιήθηκε, πρῶτα γιατὶ παλιοὶ τρόφιμοι τοῦ Κολλεγίου ἔγιναν δάσκαλοι στὴ Φλαγγινιανὴ Σχολὴ (τὰ ὄντοτε τοὺς μνημονεύονται στὴ σ. 185) καὶ ἔπειτα γιατὶ πολλοὶ ἀπόφοιτοι τῆς Σχολῆς προσχώρησαν στὸν καθολικισμὸν κι ἐργάστηκαν γι' αὐ-

τόν. Όστόσο τὸ θέμα τοῦ παιδευτικοῦ σκοποῦ τοῦ Φλαγγινιανοῦ, διχοτομημένο σὲ πρὸν καὶ μετὰ τὴν ἔδρυσή του, δὲν ἀναλύθηκε μὲ συγκριτικὸ συγχετισμό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μένει σὲ ἀοριστίᾳ ἡ βέβαιη ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι ἀποτέλεσε βασικὸ κίνητρο τῶν δραματιστῶν του καὶ σὲ ὅ,τι τελικὰ πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπὸ τὶς κανονιστικὲς ρυθμίσεις τῆς βενετικῆς ἔξουσίας. Τὸ Φλαγγινιανὸ δὲν πήρε γνήσια ἐλληνοορθόδοξο χαρακτήρα. Ἀπὸ ἄλλη ἀποψή, εἶναι ἐνδεικτικές, γιὰ τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὄποιο ἡ Σχολὴ διαπότιζε τοὺς μαθητές της καὶ γιὰ τὴν ἀποκτημένην νοοτροπία τους, οἱ ποιητικὲς συλλογὲς *"Λιθη Ἐδλαβείας"* (1708) καὶ *Graeciae Obsequia* (1716), οἱ ὄποιες καὶ γλωσσικὰ καὶ θεματογραφικὰ συνδέονται περισσότερο μὲ τὴν ἴταλολατινικὴ παιδεία καὶ λιγότερο μὲ τὴν ἐλληνική.

Οσα κατὰ γενικὸ τρόπο ἐπισημάνθηκαν παραπάνω ἵσχουν μόνο ὅταν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ συγγρ. εἴχε ως πρόθεση νὰ παρουσιάσει σφαιρικὴ τὴν ἴστοριά τοῦ Φλαγγινιανοῦ, παρουσίαση ποὺ ἀπαιτεῖ ἴσορροπη ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων. "Αν αὐτὸ δὲ λειτουργησε ἀποτελεσματικά, ὑπάρχουν δυὸ σοβαρὲς αἰτίες. 'Η πρώτη εἶναι ἡ φύση τῆς ἰδιαῖς τῆς μελέτης ὡς διδακτορικῆς διατριβῆς, ἡ ὄποια καθόρισε ως γνώμονα γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὄλικοῦ καὶ γιὰ τὴ σύνθεσή της τὸ στοιχεῖο τῆς πρωτοτυπίας. 'Η δεύτερη αἰτία ἔχει σχέση μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ ὄλικο. Καὶ ὅσο κι ἀν φαίνεται ἀντιφατικό, σὲ σύγχριση μὲ τὴν ἔκταση τοῦ βιβλίου καὶ τὸν ὄγκο τοῦ ἀρχειακοῦ ὄλικοῦ ποὺ φαίνεται νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, οἱ ἀδυναμίες στὴ δομὴ τῆς μελέτης μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀπομίσα τοῦ ἀναγκαίου βιβλιογραφικοῦ ὄλικοῦ.

Ο ἔδιος ὁ συγγρ., ἀναγνωρίζοντας ἔμμεσα τὶς ἐλλείψεις ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνάπτυξη δρισμένων θεμάτων του καὶ ἀναφερόμενος στὴν κατάληψη τῆς Βενετίας ἀπὸ τοὺς Γάλλους (1797), γράφει: «'Ανάμεσα σὲ ὅλα τὰ ἄλλα, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν τραγικὴ μοίρα τοῦ ἀρχείου τοῦ Φλαγγινιανοῦ 'Ἐλληνομουσίου τὴ χρονιὰ τῆς πτώσης τῆς βενετικῆς Δημοκρατίας, ἥταν καὶ ὁ δργανισμὸς τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς. "Ετοι ὁ ἔρευνητής, ποὺ θέλει νὰ μελετήσῃ τὸ εἶδος τῆς παιδείας ποὺ γιὰ ἐνάμιση αἱώνα ἔδινε τὸ Φλαγγινιανὸ στὰ παιδιὰ τοῦ σκλαβωμένου Γένους, βρίσκει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διπολολίες. 'Νπάρχον, μέβαλα, τα λεγομένα βενετικὰ ψηφισματα, ποὺ ἀναφέρονται στὴ λειτουργία τοῦ Φλαγγινιανοῦ, σ' αὐτὸ δύμως γίνεται νῦξη μόνο γιὰ τὰ μαθήματα, ποὺ θὰ διδάσκωνται στὸ σχολεῖο αὐτό, χωρὶς νὰ σημειώνωνται ἀνάλυτικὰ οἱ συγγραφεῖς καὶ ἡ διδασκόμενη ὥλη» (σ. 184). Κι ἄλλοι: «Παραμένουν δύμως καὶ μερικὰ προβλήματα, ὅπως π. χ. σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τοῦ ἀρχείου τῆς Σχολῆς, τὴν πρόσδο τῶν μαθητῶν, τὰ δοκιμιά τους. 'Επίμονες προσπάθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δὲν ἔφεραν ἀποτελέσματα» (σ. 8).

Αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἀπομίσα τῶν κατάλληλων πηγῶν ὑποχρέωσε τὸν παραμερισμὸ δρισμένων ἐκπαιδευτικῶν θεμάτων καὶ τὴν ὑποκατάστασή τους μὲ ἄλλα, ποὺ παραπλήρωματικὰ μόνο συνδέονται μὲ τὸ κεντρικὸ θέμα, μὲ τὶς βιογραφίσεις κυρίως, γιὰ τὶς ὄποιες βρέθηκαν πολλὰ νέα στοιχεῖα. 'Η τελευταία λύση, ἰδιαίτερα ἀξιόλογη ὡς συμβολὴ στὴν ἔρευνα καὶ τὴ νεοελληνικὴ ἴστοριογραφία γιὰ τὸ ἀρχειακὸ ὄλικὸ ποὺ προσφέρει, μειώνει τελικὰ τὴ μελέτη, γιατὶ ἀποπροσανατολίζει τὸν ἀναγνώστη ἀπὸ τὸ θεματικό της πυρήνα καὶ τὸν δυσκολεύει νὰ συλλάβει τὸ ἀλγθινὸ πρόσωπο τῆς Σχολῆς. 'Ο συγγρ. πί-

στεψε στήν ἀξία καὶ τῇ μεγάλῃ προσφορᾷ τοῦ Φλαγγινιανοῦ. Αὐτὴ τὴν πίστη θέλησε ἔμμεσα νὰ τὴν στηρίξει μὲ τὴν εὐρύτερη δράση δασκάλων καὶ ἀποφοίτων του· κάποτε καὶ μὲ τὴ χρησιμοπόληση λεξιλογίου μὲ χαρακτηρισμούς ὑπερθετικοῦ βαθμοῦ, ποὺ ὅμως δὲν πείθουν: π.χ. «'Απὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας του τὸ Φλαγγινιανὸν ἔγινε ἡ ἐστία ποὺ δέχτηκε τοὺς ξεριζωμένους πρόσφυγες τῆς Κρήτης» (σ. 228), ή «Μετὰ τὸ 1669 γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ Φλαγγινιανὸν ἔγινε ἡ ἐστία ποὺ ἀπάλυνε τὸν πόνο τοῦ σκλαβωμένου Ἑλληνισμοῦ» (σ. 231). Γενικὰ διαχρίνεται ἡ διάθεση νὰ παρουσιαστεῖ ἡ σηματία τῆς Σχολῆς πιὸ διογκωμένη ἀπὸ ὅτι ἀβίαστα προκύπτει ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ τελικὰ ἔχομε στὴ διάθεσή μας.

Συμπερασματικά θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ κριτικὴ μου στάθηκε μόνο στὰ γενικὰ σχήματα τῆς σύνθεσης τοῦ βιβλίου. Κάτω καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτὰ προβάλλει μὲ σαφήνεια στὸν προσεκτικὸ ἀναγνώστη ὅλος ὁ μόχθος τῆς ἐργασίας τοῦ συγγρ., ἡ δύοις χαρακτηρίζεται ἀπὸ αἰσθήμα εὐθύνης καὶ προπαντὸς ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὸ θέμα. 'Η ἴστορία τῆς ἐλληνικῆς παιδείας ἔχει περιορισμένη βιβλιογραφία. 'Απὸ αὐτὴ μικρὸ μόνο τμῆμα μπορεῖ εὐπρόσωπα νὰ ὑποβληθεῖ σὲ κριτική. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα ἀνήκει καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ κ. Καραθανάση.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡ. ΖΙΩΓΑΣ

Κῶδιξ Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, ιζ'-ιθ' αἰ., οὐ πόλεις Νικολάου Λάσιου Ι. Πανταζίου οὐ λόγον συνεργασίᾳ Δεσποινής Τσούρα - Παπαστάθη, τεῦχος α', Θεσσαλονίκη 1974. 80, σσ. 208.

'Ο καθηγητής καὶ ἴστορικὸς τοῦ Δικαίου Νικόλαος Πανταζόπουλος προσέφερε διλογίηρωμένη τὴν ἔκδοση τοῦ κώδικα τῆς μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, τὸν γνωστὸ ἄλλωστε καὶ ὡς κώδικα Ζωσιμᾶ. Στὴν ἔκδοση, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν πρόλογο, βασικὸς συνεργάτης ἦταν ἡ Δέσποινα Τσούρα - Παπαστάθη, ποὺ ἔγραψε καὶ τὴν εἰσαγωγή. Στὸν πρόλογο τοῦ τόμου μάλιστα ὁ καθηγητής Ν. Πανταζόπουλος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μὲ τὴν ἔκδοση αὐτὴ ἐγκανιάζεται ἡ σειρὰ «Δικαιικὰ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα», ποὺ θὰ περιλάβει ἔκδόσεις μητροπολιτικῶν καὶ ἄλλων κώδικων τοῦ Βόρειου Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ 'Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. 'Η ἔκδοση τοῦ κώδικα τῆς μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης συμπληρώνει ἔνα μεγάλο κενὸ ποὺ ὑπῆρχε ὥστε τώρα καὶ ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ κώδικα. 'Απὸ τὴν ἀποψὺ λοιπὸν τοῦ περιεχομένου τοῦ—γιὰ τὸ διποῖο θὰ ἐπανέλθουμε παρακάτω—ο κώδικας αὐτὸς δίκαια χαρακτηρίζεται σὰν ἔθνικο μνημεῖο, ἀφοῦ μέσα ἀπὸ τὶς πράξεις του προβάλλεται ὅλος ἐκεῖνος ὁ ἀγώνας τοῦ 'Ἑλληνισμοῦ (καὶ ἰδιαίτερα, στὴν περίπτωση τοῦ κώδικα αὐτοῦ, τοῦ Βόρειου) ἐνάντια στὶς δικαιοτάξιες ποὺ τοῦ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὸν ξένο κατακτητή. Παράλληλα ὁ κώδικας ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν διαλεκτολογικῶν προβλημάτων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ ὁπωσδήποτε γιὰ

τή γνώση τῆς τοπικῆς ιστορίας καὶ τῆς δραστηριότητας τῶν Δυτικομακεδόνων τῆς διασπορᾶς· ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λαογράφο καὶ τὸν οἰκονομολόγο οἱ πράξεις τοῦ κώδικα Ζωσιμᾶ παρουσιάζουν ίδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Ο μητροπολίτικος κώδικας Σισανίου καὶ Σιατίστης, μὲ τὶς 115 πράξεις τοῦ δημοσίου καὶ ίδιωτικοῦ δικαίου ποὺ περιέχει, μᾶς δίνει μιὰ σπάνια διαγνωστικὴ πηγὴ τοῦ ἔθνικου μας δικαίου, ποὺ ἀγωνίστηκε σκληρὰ σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἀπέναντι στὸ λεγόμενο ἐπίσημο βυζαντιακὸ δίκαιο καὶ φυσικά, στὸ δύωμανικό. Καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἀποτελεῖ ἔθνικὴ ἐπιταγὴ ἡ συστηματικὴ ἔκδοση καὶ τῶν ὄλλων διαγνωστικῶν πηγῶν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ποὺ παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτες καὶ ποὺ περιέχουν, δπως ἐπισημάνει ὁ καθηγητὴς Ν. Πανταζόπουλος, τὴν ἔθνική μας δικαιικὴ παράδοση.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸν Πρόλογο (σσ. θ'-ιε'), τὴν Εἰσαγωγὴ (σσ. ιζ'-κθ'), τὸ Κείμενο (σσ. 1-151), τὰ Πανομοιότυπα (σσ. 155-167), τὸν Πίνακα γραφέων (σ. 168), τὰ Εύοετήρια: τόπων - τοπωνυμίων (σσ. 171-173), δνομάτων ἀληρικῶν (σσ. 175-176), οἰκογενειακῶν δνομάτων (σσ. 176-179), πραγμάτων (σσ. 181-197), τὸ Γλωσσάριο (σσ. 199-206), τὸν Πίνακα πανομοιότυπων (σσ. 207-208) καὶ τέλος τὰ Παροράματα (σ. 208).

Στὴν Εἰσαγωγὴ δίνεται λεπτομερής περιγραφὴ τοῦ κώδικα· σημειώνομε ἐδῶ τὶς βασικότερες λεπτομέρειες: 1) Ὁ κώδικας φέρει διπλὴ ἀρίθμηση, μία κατὰ φύλλα (φφ. 148-201) καὶ μία κατὰ σελίδες (σσ. 165-302). 2) Ὁ κώδικας χρησιμοποιήθηκε καὶ πρὸ τοῦ Ζωσιμᾶ γιὰ διάφορες ἐγγραφές· ἡ ἀρίθμηση κατὰ σελίδες ἔγινε μεταγενέστερα, μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸν κώδικα 130 σελίδων ποὺ περιεῖχαν σημαντικὸ τμῆμα ἀρχικῶν ἐγγραφῶν. 3) Οἱ πρῶτες αὐτὲς σελίδες ἀφαιρέθηκαν πιθανῶς εἴτε, γιὰ νὰ φυλαχτοῦν μὲ ἄλλα δύμειδὴ ἐγγραφα, εἴτε ὡς ἀχρηστες· ὁ χρόνος ποὺ οἱ σελίδες αὐτὲς ἀφαιρέθηκαν πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη στάχωση τοῦ κώδικα. 4) Ὁ κώδικας ἀρχίζει μὲ ἓνα σύντομο προοίμιο ἀπὸ τέσσερις στίχους καὶ ἀκολουθοῦν οἱ 115 ἐγγραφές, οἱ δποῖες εἶναι ίδιοτυπα ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων, ποὺ δόθηκαν στοὺς ἐνδιαφερομένους. "Ολες οἱ ἐγγραφές φέρουν ἀπαραίτητα τὴν ίδιοχειρη ὑπογραφὴ τοῦ μητροπολίτη (μὲ μιὰ ἔξαίρεση, τὴν ἐγγραφὴ 99). Τὰ μεγάλα χρονικὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν στὸν κώδικα (1706 - 1713, 1726 - 1733, 1744 - 1797 (;), 1799 (;) - 1804 (;), 1804 - 1839 καὶ 1841 - 1845), δπου δὲν ὑπάρχουν ἐγγραφές, δημιουργοῦν τὴν ὑπόνοια δτὶ στὴν Σιάτιστα ὑπῆρχαν παράλληλα καὶ ἄλλοι κώδικες, δπου καταχωροῦνται οἱ σχετικὲς πράξεις (βλ. σ. κ'). 5) Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πράξεων ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε μητροπολίτη Σισανίου (βλ. τὶς λεπτομερειακὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις στὶς σσ. κα'-κγ'). 6) Σὲ πολλὲς ἐγγραφές ἐπίσης συναντοῦμε καὶ ὑπογραφές μαρτύρων, δπου μάλιστα οἱ λαϊκοὶ μάρτυρες προσθέτουν καὶ τὸν τίτλο τους: ρήτωρ, πρωτοκαθούμενος, πρωτέκδικος, πρωτονοτάριος, ἔξαρχος κτλ., ἐνῶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ μάρτυρες προσθέτουν τὸ βαθμὸ ἥ τὸ ὄφφικό τους: ἴερεὺς οἰκονόμος, σακελλάριος, πρωτοπαπάς. 7) Στὸν κώδικα ἐπισημάνθηκαν 23 συνολικὰ γραφεῖς. 8) Τόπος καταχωρίσεως τῶν ἐγγραφῶν εἶναι ἡ Σιάτιστα. 9) Ἡ χρονολογία τῶν ἐγγραφῶν εἶναι ἐκείνη τῆς καταχωρίσεως στὸν κώδικα (σσ. κε'-κστ').

‘Ως πρὸς τὴ μέθοδο τῆς ἐκδόσεως: δὲ κώδικας μεταγράφηκε πιστὸν καὶ διατηρήθηκε ἡ ὁρθογραφία καὶ ἡ στίξη τοῦ χειρογράφου.’ Εχουμε δηλ. ἐδῶ μιὰ διπλωματικὴ μεταγραφὴ τοῦ κώδικα. Δηλώνεται μάλιστα ὅτι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ἐκδόσεως «σκοπὸν ἔχει τὴν ὅσον τὸ δυνατὸν πιστοτέραν ἀπόδοσιν τῆς ἀρχικῆς καὶ γνησίας μορφῆς τοῦ κειμένου, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ ἀποκομίσῃ ζωηρὰν καὶ ἀνάγλυφον, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰκόνα τοῦ κώδικος, δὲ εἰδικὸς ἐπιστήμων νὰ συναγάγῃ ἄνευ παρεμβολῶν, τὰ ἐνδιαφέροντα τὸν κλάδον του συμπεράσματα». Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψῆν αὐτὴν νομίζουμε ὅτι ἡ ἐκδοση ἔχει πετύχει, ἀφοῦ ἔχουμε σαφέστατη εἰκόνα τοῦ κώδικα.

Θὰ μποροῦσαν ὅμως νὰ ἐφαρμοστοῦν ἐδῶ ὄρισμένοι καθιερωμένοι καὶ γενικὰ ἀποδεκτοὶ κανόνες ποὺ ἀκολουθοῦνται στὴν ἐκδοση ἑγγράφων τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, ‘Ανεκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα 1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδέλφειας καὶ τὴν Ὁρθόδοξον Ἐλληνικὴν Ἀδελφότητα, Βενετίᾳ 1968, σσ. κχ'-κδ'). Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τοὺς κανόνες αὐτοὺς νομίζουμε ὅτι ἔπρεπε νὰ γραφοῦν μὲ ἀρχικὸν κεφαλαῖο δλα τὰ κύρια δινόματα προσώπων καὶ τόπων τοῦ κώδικα, καὶ ποὺ ἡταν στὸ κείμενο γραμμένα μὲ μικρὸν ἀρχικὸν γράμμα, πράγμα μάλιστα πολὺ συνηθισμένο στὶς 115 ἑγγραφὲς τοῦ κώδικα. Θὰ μποροῦσε ἐπίσης—πάντα κατὰ τοὺς κανόνες ποὺ ἀναφέρθηκαν—νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἀνάλυση τῶν πολλῶν βραχυγραφιῶν μὲ τὶς συνηθισμένες παρενθέσεις, ποὺ συνάμα δὲν παρουσιάζουν καὶ κανένα ἐνδιαφέρον καὶ ποὺ ὀπτικὰ καμιὰ φορὰ ἐνοχλοῦν· παραδείγματος χάρη: κ(α), κ(α)τ(ά), μ(ητέ)ρα, π(ατ)ρικός, τ(ῆς), ήμ(ῶν) κτλ. Γιὰ κριτικὸν ὑπόμνημα φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος λόγω τῆς ἰδιομορφίας τῶν κειμένων.

Τὸ ἐθνικὸν αὐτὸν μνημεῖο θὰ λάβει τὴν πληρέστερη μορφὴ του, ὅταν σύντομα, καθὼς προαγγέλλεται ἐδῶ, ἐκδοθεῖ καὶ τὸ δεύτερο τεῦχος του, ποὺ θὰ περιλαμβάνει ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγηση τῶν πράξεων. Στὸ τεῦχος αὐτό, φανταζόμαστε, ὅτι θὰ δοθεῖ ἡ εὐκαίρια στὸν καθηγητὴ Ν. Πανταζόπουλο νὰ σχολιάσει τὰ δικαιικά, οἰκονομικά καὶ δλα τὰ ἴστορικὰ ἔκεινα προβλήματα καὶ τὶς πραγματικότητες ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀνάγνωση τοῦ πολύτιμου κώδικα. Καὶ θὰ εἶναι πολλές οἱ διαπιστώσεις ποὺ θὰ ἔχει νὰ κάνει ὁ σοφὸς δάσκαλος τοῦ Δικαίου, ἀφοῦ ἀλλωστε ἡ Σιάτιστα ἀποτελοῦσε τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰώνα (ἀλλὰ καὶ τὸν 19ο ἀκόμη) ἐνα ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ κέντρα τοῦ Βόρειου Ἐλληνισμοῦ μὲ πολλές, ὅπως εἶναι φυσικό, προεκτάσεις τόσο στὸν ἀπόδημο Ἐλληνισμὸν τῆς Δύσης—τὴν Βενετία κυρίως—ὅσο καὶ στὸν Ἐλληνισμὸν τῆς Κεντρικῆς καὶ Βόρειας Βαλκανικῆς.

Πρὸν κλείσουμε τὴν βιβλιοκρισίαν αὐτῆς, θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ σημειώσουμε. ὄρισμένες παρατηρήσεις, ἀσήμαντες ὀπωσδήποτε, ποὺ δὲν μειώνουν οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὴν μεγάλη σημασία τοῦ ἑργου, ἀλλὰ καὶ τοῦ κόπου τοῦ ἐκδότη καὶ τῆς συνεργάτιδάς του. Καὶ μὲ τὴν εὐκαίριαν αὐτὴν θὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὶς δυσκολίες ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει στὴ μεταγραφὴ τοῦ κώδικα ὁ ἐκδότης ἐξαιτίας καὶ τῆς ἀτημέλητης γραφῆς (ἀφοῦ βέβαια τὰ ἑγγραφα δὲν προέρχονται ἀπὸ χέρι καλλιγράφου), ἀλλὰ καὶ τοῦ πλήθους τῶν γραφέων, ποὺ δὲ καθίενας τους φυσικὰ ἔχει τὸ δικό του τρόπο γραφῆς. Τὰ πανομοιότυπα ποὺ παραβάται ὁ ἐκδότης δείχνουν τὶς δυσκολίες αὐτές.

Στὴν ἑγγραφὴ 37₂₄ (σ. 39/πανομοιότ. 157) πρέπει νὰ εἶναι ἐπήρροπως καὶ δχι ἐπή-

τροπος· στήν ίδια ἑγγραφή στιχ. 24 μήπως πρέπει νὰ διαβάσουμε Χατζημάρκου ἀντὶ Χατζῆ μαρκό; Ή ίδια παρατήρηση ισχύει καὶ ὅπου ἀλλοῦ ἀπαντᾶ ὁ μάρτυς αὐτός. Στὸν ίδιο στίχῳ μᾶλλον πρόκειται γιὰ μαρτιφῶ καὶ ὅχι μαρτιφῶν. Στὴν ἑγγραφὴ 49₂ (σ. 58/πανομοιότ. 158) σιατιστὰ καὶ ὅχι σιάτιστα καὶ στιχ. 5 δοῦκο νικολάου πρέπει νὰ γίνει δοῦκος τοῦ νικολάου· στὸ στιχ. 51 μήπως θὰ πρέπει νὸ συμπληρώσουμε στὰ δύσανάγνωστα γράμματα τὴ λέξη ἐγώ; Στὴν ἑγγραφὴ 60₁₄ (σ. 74/πανομοιότ. 160) ἡ δρθῆ ἀνάγνωση πρέπει νὰ εἰναι· καὶ διὰ βέβαιων τις ἀλιθίας ἀντὶ τοῦ καὶ εἰς {Δ}βέβαιον τις ἀλιθίας. Στὴν ἑγγραφὴ 65₈ (σ. 82/πανομοιότ. 161) εἶναι συνορθήταις ἀντὶ συνορήται, καὶ στιχ. 12 χρυσάμως μᾶλλον εἶναι χρυσάμως. Στὴν ἑγγραφὴ 111₃₇ (σ. 147/πανομοιότ. 166) θὰ πρέπει νὰ εἶναι κινοτήτως καὶ ὅχι κενοτήτως. Στὴν ἑγγραφὴ 114₈, (σ. 149/πανομοιότ. 167) ἡ λέξη παρ' ἡμῶν δὲν ὑπάρχει στὸ πανομοιότυπο τοῦ κώδικα (πρέπει νὰ μπῆ σὲ ()).

Θὰ περιμένουμε λοιπὸν σύντομα τὴν παρουσίαση καὶ τοῦ δεύτερου τεύχους μὲ τὰ σχόλια καὶ τὴν ἀνάλυση· ἔτσι θὰ συμπληρωθεῖ τὸ ἔθνικὸ αὐτὸ δικαιικὸ μνημεῖο. Καὶ μιὰ εὐχή: νὰ μᾶς δώσει γρήγορα ὁ κ. Πανταζόπουλος τὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τῶν μητροπολιτικῶν καὶ ἀλλων κωδίκων τοῦ βορειοελλαδίτικου χώρου, ποὺ ἀπ' ἄπω ἔχει προκαναγγείλει. Θὰ εἶναι μιὰ ἀνεκτίμητη συμβολὴ ὅχι μόνο στὴν ἴστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου (ποὺ ἡ συλλογή, ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐκδοση τῶν μνημείων του ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του) ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴ μελέτη τῆς ἴστορίας τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Στεφάνον I. Μακρυμίχαλον, Τσακώνικα προικοσύμφωνα τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνος (ἀνάτ. ἐκ τῶν Πελοποννησιακῶν 8, 1971, 277-410).

‘Η δημοσίευσις ἑγγράφων ἀφορῶντων τὰς δικαιιακὰς σχέσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν εἶναι πάντοτε εὐπρόσδεκτος, ίδια διὰ τὸν εἰδικὸν ἐρευνητήν. ‘Οσάκις δὲ ἀνευρίσκονται καὶ δημοσιεύονται ἑγγραφα ἐκ περιοχῶν αἱ ὅποιαι ίδιαιτέρως ὑπέστησαν τὴν λαίλαπα τῶν κατακτητῶν καὶ τοῦ πολέμου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ὡς εἶναι ἡ Πελοπόννησος, τότε τὰ ἑγγραφα ταῦτα ἀποκτοῦν ίδιαιτέρων σημασίαν ἐκ τοῦ λόγου καὶ μόνον ὅτι τεκμαίρονται ὅτι εἶναι μοναδικά. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται τὰ ὑπὸ τοῦ συγγρ. δημοσιεύμενα προικοσύμφωνα, προερχόμενα ἐκ τῆς Τσακωνίδης, τῆς σημερινῆς Κυνουρίας Πελοποννήσου, κυρίως δὲ τοῦ Πραστοῦ (πρωτευούσης αὐτῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὁ διποίος κατεστράφη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821) καὶ τοῦ Λεωνίδου. ‘Ἐκ τῶν προικοσυμφώνων τούτων, συνταχθέντων μεταξὺ τῶν ἑτῶν 1707-1829, τὰ ἔξ δημοσιεύθέντα ὑπὸ τῶν M. Deffner, Θ. Κωστάκη καὶ Θ. Βαγενᾶ ἐπανεκδίδονται «χάριν πληρότητος τῆς ἐργασίας», καὶ τὰ ἔτερα ἔξ δημοσιεύονται τὸ πρῶτον ἐκ τῶν «οἰκογενειακῶν ἀρχείων» τοῦ συγγρ. (σ. 277).

‘Η δλη ἐργασία διαιρεῖται εἰς δύο μέρη τῶν ὅποιων προηγεῖται βραχεῖα εἰσαγωγῆ. Εἰς τὸ πρῶτον Μέρος περιλαμβάνονται τὰ κείμενα τῶν δώδεκα προικοσυμφώνων, ἔξ ὧν τὰ σημειούμενα δι’ ἀραβικῶν ἀριθμῶν (1-6) ἀ-

φορούν τὰ ὑπὸ τοῦ συγγρ. τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα ἔγγραφα (τῶν ἑτῶν 1797, 1804, 1822, 1828 καὶ 1829), τὰ δὲ διὰ λατινικῶν ἀριθμῶν (I-VI) τὰ ἐπανεκδιδόμενα (τῶν ἑτῶν 1707, 1711, 1722, 1798, 1808 καὶ 1819). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἡδύνατο νὰ παρατηρήθῃ ὅτι ἐπειδὴ βασικὸς σκοπὸς τῆς δημοσιεύσεως, λυτῶν ἢ μή, δικαιικῶν ἔγγραφων εἶναι ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ἡ παρουσίασις τῆς κατὰ τὴν δεδομένην χρονικὴν περίοδον ὑφισταμένης νομικῆς καταστάσεως, ἀπεικονιζομένης εἰς τὰ ἔγγραφα, ἡ εἰς δύο ἐνότητας ἐκδοσις τῶν ὡς ἀνια λίαν ἐνδιαφερόντων κατὰ τὰ ἄλλα προικοσυμφώνων, διασπᾶ τὴν χρονολογικὴν καὶ κυρίως τὴν ἐννοιολογικὴν συνέχειαν αὐτῶν. 'Ορθοτέρα θὰ ἡτο ἡ συνεχής δημοσιεύσις τούτων χρονολογικῶν μὲ ἐνδείξιν ἐν ἀρχῇ ἐκάστου ἔγγραφου ἐὰν πρόκειται περὶ ἀναδημοσιεύσεως ἢ περὶ ἀρχικῆς ἐκδόσεως. 'Ηδη δὲ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι «τὰ δώδεκα ταῦτα προικοσύμφωνα, μὲ τὰ δποῖα ἀσχολεῖται ἡ παροῦσα μελέτη, καλύπτουν περίοδον 123 ἑτῶν, ὑπὸ τέσσαρα διάφορα καθεστῶτα» (σ. 278), δηλαδὴ ὅτι τὰ προικοσύμφωνα ταῦτα συνετάχθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς τῆς Πελοποννήσου, τὴν περίοδον τῆς ἐκ νέου καταλήψεως τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον τοῦ 1821 καὶ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Καποδιστρίου. 'Η δρῆ ἡ αὕτη παρατήρησις θὰ εἰλέν ως συνέπειαν τὴν συνεχῆ παράθεσιν δημοσιευομένων καὶ ἀδημοσιεύτων ἔγγραφων, δὲν ἐτηρήθη δύμως ὑπὸ τοῦ συγγρ., μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποχρεοῦται ὁ μελετητὴς τῶν προικοσυμφώνων νὰ συμβουλεύεται συνεχῶς τὸν ἐν σελίδι 340 ὑφιστάμενον, ως ἵδιον κεφάλαιον, χρονολογικὸν πίνακα.

Τὰ ὑπὸ τοῦ συγγρ. ἐκδιδόμενα ἔγγραφα δημοσιεύονται μὲ ἀποκατεστημένη τὴν δρθιογραφίαν καὶ τὴν στίξιν, τὰ κύρια δόνματα κεφαλαιοποιοῦνται, διατηρουμένων μόνον τῶν ἰδιωματικῶν ἐκφράσεων καὶ τῆς γραφῆς τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τὰ κείμενα τσακώνικων τύπων τῶν λέξεων, ἔνθα αὔταις ἀναγράφονται διὰ πλαγίων στοιχείων, ἐνῷ τὸ διπόλοιπον κείμενον δι' δρίσιων. Οὕτως δὲ συγγρ. παραπέμπων (σ. 278 ἐπ. σημ. 3) εἰς σχετικὸν σχόλιον τοῦ Ν. Γ. Πολίτου (*Λαογραφία* 1, 1909, 371), διστις ἔθεωρει «σφόδρα ἀμφίβολον τὴν χρησιμότητα παλαιῶν ἔγγραφων ἐκδιδομένων ἀπαραλλάκτως ως εἴναι [ταῦτα] γεγραμμένα», ἀκολουθεῖ τοὺς ὑπερμάχους τῆς ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν ἀποκατεστημένων ἔγγραφων καὶ ἀνευ τῆς χρησιμοποιήσεως ἀμιγῶν κανόνων τῆς διπλωματικῆς μεθόδου (βλ. σχετικῶς Ι. Τ. Βισβίζη, Αἱ μεταξύ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, *ΕΑΕΔ* 1 (1948) 75 κ.έ.). 'Ασχέτως τῆς δρθιότητος ἢ μὴ τῆς ἀνωτέρω ἀπόψεως, κατὰ τὰς ἐκδόσεις ἔγγραφων χρησιμοποιεῖται εὐρέως καὶ ἡ διπλωματικὴ μέθοδος καθ' ἥν «ἐν τῇ ἐκδόσει [λυτῶν ἔγγραφων], τηροῦνται κατ' ἀρχὴν αἱ δρθιογραφίαι ἰδιομορφίαι τῶν ἔγγραφων, ἡτοι ἀνορθογραφίαι, παραλείψεις καὶ ἄλλα σφάλματα, τὰ δποῖα ἐπισημαίνονται καὶ διορθοῦνται εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα» (πλὴν τῆς στίξεως καὶ τῶν ἀρχικῶν κεφαλαίων γραμμάτων τῶν δονομάτων, τὰ δποῖα ρυθμίζονται ὁμοιομόρφως), τηρουμένων τῶν διεθνῶν καθιερωθέντων κριτικῶν σημείων (περὶ ὧν ἀναλυτικώτερον εἰς Μ. Ι. Μανούσακα, 'Ανέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806), πρὸς τοὺς ἐν *Βενετίᾳ* μητροπολίτας *Φιλαδελφείας* καὶ τὴν 'Ορθόδοξον 'Ελληνικὴν 'Αδελφότητα, *Βενετία* 1968, σ. κγ' κ.έ.). 'Επίσης σημειοῦται, ὅτι ἐσχάτως προεκρίθη κατὰ τὴν μεταγραφὴν τοῦ λεγομένου Κώδικος Ζωσιμᾶ ως μέθοδος

N i n o l á o v Σ t a u r i n i d o v , Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστοριῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς Κρήτης. Τόμος Α'. Ἐγγραφα τῆς περιόδου ἑτῶν 1657-1672, Ἐγίρας 1067-1082, Ἡράκλειον Κρήτης 1975, 4ον, σσ. κθ', 463. (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου).

‘Η ἔρευνα τουρκικῶν ἀρχείων εἶναι ἀρκετὰ σπάνια στὸν τόπο μας. Μιλᾶμε γιὰ Τουρκοκρατία σὲ δύο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ δύμας γράφομε τὴν ἴστορία τῆς χωρίς νὰ ἔχωμε μελετήσει, ἀκτὸς ἀπὸ ἑλάχιστες ἔξαιρέσεις, τουρκικὲς πηγὲς¹. ‘Η σημασία λοιπὸν τῆς μετάφρασης τουρκικῶν ἐγγράφων σ’ ἔνα τέτοιο ἔργο, δύως αὐτὸς ποὺ ἔχομε στὰ χέρια μας, ἀποβαίνει ἀκόμη μεγαλύτερη, ἀν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἔλλειψη αὐτῆς τουρκολογικῶν σπουδῶν καὶ ἔρευνῶν στὴν Ἑλλάδα².

‘Ο συγγραφέας στὸν πρόλογό του (σσ. ια'-ιδ') σημειώνει τὶς δυσκολίες, ἀνυπέρβλητες καμιὰ φορά, ποὺ συναντᾶ κανεὶς προκειμένου νὰ συντάξῃ ἔνα τέτοιο ἔργο. ‘Η εἰσαγωγὴ (σσ. ιε'-κθ') περιλαμβάνει χρήσιμες πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸ ἔργο τῆς μετάφρασης τουρκικῶν ἐγγράφων. ‘Ο συγγρ. κατόπιν θυμίζει, δτὶ στὴ διάρκεια τοῦ Ἐνετοτουρκικοῦ πολέμου (1645 - 1669)³ λειτουργοῦσε στὸ τουρκικὸ Στρατηγεῖο Κρήτης ἔνα Ἱεροδικεῖο (Mahkeme) μὲ ἀνώτερο Ἱεροδικαστὴ ποὺ δικαζόντας πολλὰ ζητήματα. Οἱ Ἱεροδίκες στὴν Τουρκοκρατία ἦταν οἱ ἀπόλυτοι ἔκτελεστές τοῦ Ἱεροῦ Νόμου. Συγκέντρωναν στὰ χέρια τους τὴν ἔκτελεστικὴ ἔξουσία καὶ ἔξεδιδαν δικαστικὲς ἀποφάσεις γιὰ ὑποθέσεις ποινικοῦ δικαίου, ἐμπράγματου, κληρονομικοῦ κ.ἄ. ‘Ο Ἱεροδίκης συμβούλευε τὸν πασά καὶ μποροῦσε νὰ ἀναφερθῇ ἀμεσα στὴν Κυβέρνηση. Καμιὰ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου ή τοῦ πασᾶ δὲν μποροῦσε ν’ ἀποκτή-

1. Βιβλιογραφία γιὰ ἐκδόσεις τουρκικῶν ἐγγράφων σχετικῶν μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ βλ. J. Reychman - A. Zajackowski, *Handbook of Ottoman - Turkish Diplomatics*, The Hague - Paris 1968, σσ. 76 - 78. ‘Ας προστεθοῦν: I. K. Βασδραβέλλη, ‘Ιστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τ. Α’: ‘Αρχεῖο Θεσσαλονίκης (1695 - 1912), Θεσσαλονίκη 1952, τ. Β’: ‘Αρχεῖο Βεροίας, Ναούσης (1598 - 1886), Θεσσαλονίκη 1954, τ. Γ’: ‘Αρχεῖο Μονῆς Βλαττάδων (1446 - 1839), Θεσσαλονίκη 1955. Τοῦ ίδιου, *Τουρκικὰ ἐγγραφα περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος*, Θεσσαλονίκη 1958. Π. Χιδίρογλου, ‘Ἐπίσημα Ὁθωμανικὰ ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς Κύπρου, EKEEL 4 (1970 - 71) 29 - 132. Τοῦ ίδιου, Κατάλογος τῶν ἐν τῷ ‘Αρχείῳ τοῦ Κέντρου ‘Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου ἐναποκειμένων δύωμανικῶν χειρογράφων, αὐτ. 5 (1971 - 72) 257 - 385 καὶ πίνακες.

2. Οἱ εἰδίκοι ἔχουν τούσιες ἀπὸ καὶ πρὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ τουρκολογικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα. βλ. Π. Χιδίρογλου, ‘Ἐλληνοτουρκικά Α’ (‘Ἑλληνικά ἐν Τουρκίᾳ καὶ Τουρκικά ἐν Ἑλλάδι’) Αθηνᾶ 70 (1968) 259 - 272. Τοῦ ίδιου, ‘Ἐλληνοτουρκικά Β’. Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς παρ’ ἡμῶν καλλιεργείας, τῶν τουρκικῶν σπουδῶν, Μηνημοσύνη 2 (1968 - 1969) 303 - 308. ‘Ἐπίσημης Ι. Ι. Γιαννοπούλου, ‘Ἡ ἔξελιξις τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν καὶ ἡ ἀνάγκη καλλιεργείας αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι, Μνήμων 1 (1971) 5 - 22. Στὶς σσ. 21-22 τῆς μελέτης αὐτῆς προτείνονται καὶ διάφορες λύσεις.

3. Οἱ Τοῦρκοι πάτησαν τὸ νησὶ τὸ 1645 καὶ ως τὸ τέλος τῆς χρονιᾶς αὐτῆς εἶχαν καταλάβει σχεδὸν δλη τὴν Κρήτη. Η πολιορκία τοῦ Χάνδακα κράτησε ἀπὸ τὸ 1648 ως τὸ 1669,

ση κύρος καὶ νομιμότητα, ἀν δὲν ἐλάβαινε γνώση ὁ Ἱεροδίκης καὶ δὲν τὴν καταχωροῦσε στοὺς κώδικες τοῦ Ἱεροδικείου. Γιὰ τοὺς πιὸ πάνω λόγους οἱ κώδικες αὐτοὶ διασώζουν ἴστορικὸ ὑλικὸ καὶ εἶναι πηγὲς πολύτιμες γιὰ τὴν ἐρευνα τῆς ἴστορίας τῆς Κρήτης.

Στὸ Τουρκικὸ Ἀρχεῖο Ἡρακλείου βρίσκονται σήμερα κτηματικοὶ κώδικες (κατάστιχα κτηματολογίου), τόμοι μὲ δικαιοπραξίες ποὺ συντάχθηκαν ἀπὸ Τούρκους συμβολαιογράφους, βιβλία Ὑποθηκοφυλακείων Κρήτης κ.ἄ. Ἐπίσης φυλάγονται 37 ὄγκωδη βιβλία, 119 βιβλία τῆς Ὁρφανικῆς Τραπέζης Ἡρακλείου, καὶ τὰ εὑρετήρια τῶν συμβολαιογραφικῶν πράξεων τῶν τριῶν Τούρκων συμβολαιογράφων Ἡρακλείου. Ἔτσι ἡ ἴστορία τῆς Κρήτης συμπληρώνεται μὲ στοιχεῖα ἀπὸ σουλτανικὰ φιρμάνια, ἀφιερωτήρια, μετατροπὲς ἔκκλησιδῶν σὲ μουσούλμανικὰ τεμένη κ.ἄ.

Οἱ κώδικες καὶ τὸ ἄλλο ἀργειακὸ ὑλικὸ τοῦ ΤΑΗ μεταφέρθηκαν μὲ τὴ φροντίδα διαφόρων, μεταξὺ τῶν ὅποιων καὶ τοῦ κ. Σταυρινίδη, στὴ Βικελαία Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου, ὃπου βρίσκονται σήμερα. Ὁ μεταφραστὴς δούλεψε πάνω στὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὸ 1931 ὡς βοηθὸς πρῶτα τοῦ Μεταφραστικοῦ Γραφείου Ἡρακλείου καὶ ἀργότερα στὴν Μεταφραστικὴ Ὑπηρεσία τοῦ τμήματος γειρογράφων τῆς Βικελαίας.

Ἀπὸ τὸ ΤΑΗ καὶ εἰδικὰ τοὺς κώδικες τοῦ Ἱεροδικείου τῆς πόλης¹ δημοσιεύονται σὲ μετάφραση, ὕστερα ἀπὸ αὐστηρὴ ἐπιλογή, 532 τουρκικὰ ἔγγραφα (σσ. 1-432)² ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα κοινωνικῆς σημασίας, καὶ δὴ γι σὲ γεγονότα πολιτικῆς φύσεως, σὲ πόλεμο ἢ σὲ μάχες. Τὰ ἔγγραφα εἰναι: διοριστήρια Ἱεροδικῶν καὶ ἄλλων προσώπων, ἔξιστακισμοί, δανειστικά, ἀγροπαληγίες, πωλητήρια, μεταπωλήσεις, γάμοι μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ὄθωμανῶν, νεκρούλεις, δημεύσεις ἀκινήτων ποὺ ἀνήκαν σὲ Χριστιανοὺς οἱ δοποῖοι διέκειντο ἔχθρικὰ πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐκποιήσεις σὲ πλειστηριασμό, διαταγές, κατάλογοι ὀνομάτων ἔξιστακισμούντων Χριστιανῶν, κατάλογοι δημοτεπωνύμων καὶ τοπωνύμων, διαλύσεις γάμων μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ὄθωμανῶν, συμβιβασμοί, κληρονομιά, δηλώσεις, δωρητήρια, παραχωρήσεις, ἀφιερωτήρια, κοινοπραξίες, κτηματοδιαφορές, δικογραφίες, φορολογικά, διαζύγια, μισθολόγια, φιρμάνια, μπουγιούρντια κ.ἄ.

Κατὰ τὴν ἔκδοση³ κρίθηκε σκόπιμο νὰ μὴ διαχωριστοῦν τὰ ἔγγραφα κατὰ κατηγορίες (ἔκκλησιστικά, πολιτικά, οἰκονομικά κ.ἄ.), ἀλλὰ νὰ τηρηθῇ ἡ σειρὰ τῆς καταχώρησής τους σὲ 3 κώδικες. Σὲ κάθε μετάφραση σημειώνονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αὖξοντα ἀριθμὸ καὶ τὸν τίτλο τοῦ μεταφραζομένου ἔγγραφου, δὲ κώδικας καὶ ἡ σελίδα ὃπου τὸ τουρκικὸ ἔγγραφο, ἡ ἡμερομηνία καὶ τὸ ἔτος κατὰ τὸ ἀραβικὸ καὶ τὸ χριστιανικὸ ἡμερολόγιο. "Οπου γρειάζεται, γίνονται ὑπομνηματισμοὶ σὲ κάθε ἔγγραφο, δίνονται ἔρμηνεις

1. Παρόμοια ἔγγραφα ὑπῆρχαν καὶ στὰ Ἱεροδικεῖα Χανίων καὶ Ρεθύμνου, ἐνῶ σήμερα ὑπάρχουν στὸ ἴστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης, στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Σιναΐτικοῦ Μετοχίου 'Αγ. Μάρκου Ἡρακλείου κ.ἄ.

2. Ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα δημοσιεύονται σὲ περιηγητικὴ μετάφραση.

3. Γιὰ τὴν ἔκδοση τουρκικῶν ἔγγραφων βλ. Ι. Ι. Γιαννοπούλου, 'ΠΙ ἔξελιξις..., δ.π. σ. 10,

τουρκικών λέξεων, ίστορικές πληροφορίες κ.ά. Τὸ δλο ἔργο συμπληρώνουν εύρετήρια, δηλαδή ἔνας πίνακας κυρίων ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ τοπωνυμίων μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Στέργιου Σπανάκη (σσ. 435-451) καὶ ἔνας πίνακας ξενόγλωσσων ὄρων, ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σσ. 451-462).

Στοὺς τόμους ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν ὅπως προγραμματίζει ὁ συγγραφέας - μεταφραστής, θὰ δημοσιευτοῦν σὲ μετάφραση ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τὰ χρόνια μετὰ τὴν πτώση τοῦ Μεγάλου Κάστρου, ὡς τὸ 1764. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτῶν τῶν τόμων ἀναφέρονται στὴν ίστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, στὸ θεσμὸ γραμματικῶν καὶ δραγομάνων τῆς Πόρτας καὶ στὸ σύστημα τῆς ἐπαρχιακῆς κοινοτικῆς διοίκησης τῶν Χριστιανῶν στὴν Κρήτη. Ἐπίσης ἀναφέρονται σὲ ζητήματα τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Κρήτης.

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου, ποὺ ἔρχεται μὲ τὸν τόμο αὐτό, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀσφαλῶς θὰ προωθηθῇ ἡ ἔρευνα τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη. Μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα μποροῦν πολλὰ θέματα νὰ προκύψουν καὶ νὰ ἔρευνηθοῦν περαιτέρω, ὅπως τὸ θέμα τῶν ἐξισλαμισμῶν, τῆς φορολογίας, τῶν μικτῶν γάμων κ.ά.

E. Θ. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

Heinz Richter, Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946), Frankfurt 1973. 8o, σσ. 623.

Dr. Richter's book, published by Europäische Verlagsanstalt, covers a most sensitive period of contemporary Greek history: from the period of the Metaxas dictatorship and the turbulent years of German occupation to the Greek resistance and civil war. This work stakes claims to being definitive but falls wide of its mark. Initially, one must question the author's success in exhausting Greek and foreign primary and secondary sources. In terms of German primary sources, 17 Fasikel (files) of the *Militär Archiv* are cited out of a bulk of hundreds (compare *Guides to German Records*, microfilmed at Alexandria Va., Washington 1966). Concerning the selective *Documents on German Foreign Policy*, there is reference only up to December 1941, which is rather inadequate since George O'Kent's *Catalogue of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives 1920 - 1945* (vol. III, Stanford 1966) proves that there is ample unpublished material available on 1942 - 1944 as well. British sources have not been tapped. Two of the three British documents cited have already been utilized by E. Myers in his *Greek Entanglement* (London 1956). Research on Greek records—which are admittedly difficult to penetrate due to a stiff fifty-year rule—includes only the part of the Tsouderos Papers at the Gennadios Library in Athens (the other part being kept out of view in the

General Archives of the Greek State). Unfortunately the author has not examined the Tsouderos diary, which is also kept at the Gennadion. A list of personal reminiscences includes memoirs of Badoglio, Dalton and Reynaud, but omits the more essential memoirs by such protagonists of the period in question as S. Venizelos, Sakellariou, Rallis, Tso-lakoglou, Tsirimokos, Zervas, Choutas, Kartalis, Nikiphoros (Dimitriou), Orestis (Mountrichas), Louvaris, P. Rousos etc. Some valuable secondary sources are also missing: S. Venizelos' biography by Daphnis, Archbishop Damaskinos' biography by Venezis, the four-volume work by Gatopoulos, *History of the German Occupation* etc.

The introduction by Pyromaglou—a leading member of the EDES resistance movement—is followed by a rather facile evaluation of the Metaxas regime. That the dictator was a fascist is also based on the evidence that his followers addressed him as «the leader» (*archigos*), a term used in Greek with an entirely different connotation to the German *Führer*. Such admittedly non-fascists as liberal Plastiras and communist Zachariadis have also been called «the leader» by their followers.

The main corpus of the book, which deals with the period of German occupation and resistance, is preceded by a neat analysis of the author's position. Thus the reader is confronted with a theoretical *fait accompli* before he has a chance to acquaint himself with the facts. According to Richter, German occupation rid the Greek people from the repression of their own establishment. This assertion, however, contradicts his own statement that both the Greek government in exile as well as the «quisling» governments of Athens were made up from the same royalist-fascist clique that backed the Metaxas regime. Furthermore according to the author, the opposition to these governments was divided between 1) the adherents of «parliamentary oligarchy», who wished to return to the pre-Metaxas *status quo ante*, and 2) younger democrats and left-wingers. The latter category was supported by the people, which had «discovered its identity» and chose to oppose the Germans as well as the Greek establishment. Victory could only be secured through a genuine national independence from both internal and external tyranny. Such plans provoked the reaction of the establishment and the foreign powers (Germany and England). The ruling cliques however communicated readily with the «oligarchs» of the opposition, since the latter were also afraid of the democratic leftist opposition. Democrats and leftists were subsequently driven at each other's throats by Berlin and London and the throne was restored amid bloodshed.

The original contribution of this thesis — probably inspired by Pyromaglou — lies in the allegation that the English were in fact more afraid of the independent attitude of the «Socialist democrats» (EDES, EKKA, and the non-communist EAM) than of the Communists, whom presumably they could and did manage. The author's own political sympathies might also account for his bias on this score.

Richter has presented his theory concerning the civil war in no

more than three pages, and the 475 pages that follow merely illustrate his point. Although his political analysis leaves much to be desired, Richter has put a considerable amount of labour into gathering information. Moreover, besides his competent use of his German material, he has several good points to make. Thus he rightly asserts that the battle of Athens in December 1944 did not ensue because of a KKE plan to usurp power at that point. Such mistakes as Ventiris being included among the «six colonels» (p. 408), Emmanuel Sophoulis taken for Themistocles Sophoulis' son (p. 622), the leader of a rightist band Magganas for Mangakis and the «euzones» mixed up with the security battalions, may be overlooked.

More serious errors may be found in the following interpretations: 1) According to Richter (p. 347), the collusion between the Greek establishment and the British may also be confirmed by Zalokostas' statement in 1944 that «twenty-four hours after the arrival of the British, right-wing organizations would possess power». What Zalokostas in fact says in his *Xρονικὸν τῆς συλλαβίας* is that *he hoped* that after the German occupation it would be possible for the nationalists to prevent, for twenty-four hours, a communist coup in Athens until the landing of the British. 2) The author's statement (p. 411) that George Papandreu «for a certain period...was in contact with Italians» misleads the reader to suppose collaboration. In fact, Papandreu was imprisoned by the Italians for being active in the resistance. 3) While Papandreu is certainly not one of Richter's heroes, Pyromaglou often gets undeserved credit. The author maintains (pp. 168 - 169) that at the end of September 1941 EDES had been officially founded and that its aims were laid out in a charter clearly bearing the handwriting of Pyromaglou. EDES however had been formed and its charter already circulated several weeks before Pyromaglou arrived from France to join the organization.

In spite of the shortcomings of the book, one must acknowledge the enormity of Richter's undertaking and give him credit for hard work. After all the task of a pioneer is usually a thankless one.

THANOS VEREMIS

G e r h a r d E m r i c h, Antike Metaphern und Vergleiche im lyrischen Werk des Kostis Palamas. Amsterdam: Hakkert 1974. III, 279 S. [Bochumer Studien zur neugriechischen und byzantinischen Philologie. Bd 1.] Zugl. Diss. Bochum 1973.

Das Werk von K. Palamas hat, obwohl der Höhepunkt seines Schaffens inzwischen über 50 Jahre zurückliegt, im Ausland noch

nicht die seiner Bedeutung für die griechische Literatur- und Geistesgeschichte entsprechende Beachtung gefunden. Diese Feststellung gilt für Deutschland in ganz besonderem Maße. Emrich verfolgt mit seiner Untersuchung zwei Ziele. Er möchte am Beispiel Palamas die Lebendigkeit antiker mythologischer Vorstellungen im Griechenland unserer Zeit nachweisen und gleichzeitig zum Verständnis von Persönlichkeit und Werk des Dichters beitragen.

Der Hauptteil der Arbeit ist gegliedert nach den jeweiligen Bildträgern, den antiken Göttern und verschiedenen mythologischen Topoi. Innerhalb dieser Kapitel stellt Emrich den Vorstellungen des Altertums die von Palamas und seinen Zeitgenossen gegenüber. Eingeleitet wird die Dissertation durch einen kurzen Bericht über den Stand der Forschung zum Begriff «Metapher» und abgeschlossen mit einer vier Seiten umfassenden Übersicht über die Ergebnisse der Untersuchung.

Unter «antiken Metaphern» will Emrich nicht die Rezeption antiker Bilder bzw. ihre Umgestaltung durch Palamas verstanden wissen, sondern «die Antike als Bildspender ... für eine Metaphorik, die sich fast ausschließlich auf Personen, Gegenstände, Situationen, Ereignisse aus der Neuzeit bezieht»(2). Die doppelte Beschränkung der Untersuchung auf die Metaphern aus dem Bereich der antiken Mythologie auf der einen und auf der anderen Seite auf das lyrische Werk von Palamas—wobei der Begriff «lyrisch» allerdings, wie die Einbeziehung des *Δωδεκάλογος τοῦ Γύρτου* und der *Φλογέρα τοῦ Βασιλεῖ* zeigt, extensiv aufzufassen ist—ergab sich für Emrich aus zwei Gründen.

1) Weist nach Auffassung des Verfassers nur der Mythos als Bildspender durchgehende Stränge von der Antike bis zur Neuzeit auf und kann als Träger lebendiger Tradition untersucht werden.

2) Bietet das Werk von Palamas eine solche Fülle von Bildern an, daß der Berücksichtigung sämtlicher Bildspender-Bereiche die «Übersichtlichkeit zum Opfer gefallen wären»(5).

Als drittes Argument ließe sich hinzufügen, daß eine statistische Auswertung aller Palamas'schen Metaphern sicherlich seine Vorliebe für die griechische Antike erwiese. Das würde bedeuten, daß dieser Sektor allein hinreichend Material für die Arbeit Emrichs bietet, während z. B. die Ereignisse der alten Geschichte bei Palamas auffallend selten als Bildspender fungieren.

Wenn man also grundsätzlich wohl kaum davon ausgehen darf, daß dem Griechen zu irgendeinem Zeitpunkt zwischen Antike und unseren Tagen die Schlachten von Marathon oder Salamis oder die Namen Themistokles und Perikles weniger bedeuteten als, sagen wir, das Verhältnis zwischen Ares und Aphrodite — und eine gewisse Bildungsstufe setzt metaphorische Kommunikation allerdings immer voraus —, müßte das erste Argument wohl verworfen werden, während die beiden anderen verdeutlichen, daß Emrich mit der Wahl der Mythologie einen guten Griff getan hat und daß weiterhin auch das Aussparen der Bilder mit realem historischen Hintergrund berechtigt erscheint, da

warten geneigt ist, die Überwindung mythologischer Vorstellungen und das Bekenntnis zur eigenen Zeit mit ihrem Glauben an die Technik, wird auch durch die Anordnung des Materials bei Emrich suggeriert und kann, wie die vorgelegten Beispiele zeigen, zu falschen Schlußfolgerungen führen.

In zwei Fällen, scheint mir, hätten sich mit Hilfe einer so umfangreichen Materialsammlung wie der Emrich'schen eindeutigere Positionen beziehen lassen. So z. B. in der Frage des Sexualverhaltens von Palamas, das A. Doxas auf ein «*πυνχίσθημα ἀντρικῆς ἀβεβαιότητας*»¹ zurückführt und damit zu erklären versucht, daß der Dichter als Kind von seiner Mutter für eine gewisse Zeit in Mädchenkleider gesteckt wurde, weil er wegen äußerer Ähnlichkeit mit seinem Vater nach dessen frühem Tode dem Volksglauben zufolge gefährdet schien. Emrich bezeichnet diese Deutung mit zurückhaltender Kritik als «Mutmaßungen» (204, Anm. 2). Vor allem wieder die Autobiographie, aber auch zahlreiche andere Stellen im Werk von Palamas erlauben uns aber, energischer gegen die Doxas-These aufzutreten. Unter den häufigen Reflexionen des Dichters über seine Kindheit findet sich kein einziger Hinweis darauf, daß Palamas ähnlich etwa wie Rilke seiner Mutter die Übertragung der Mädchenrolle nicht verziehen habe. Im Gegenteil, die von Emrich immer wieder zu Recht unterstrichene ambivalente Haltung des Dichters der Frau gegenüber kennt eine Ausnahme, nämlich die seiner Mutter, die, wechselnd lediglich in der Gestalt, stets sein Ideal verkörpert, fernab von allen Freud'schen Symbolen.

Auch das Problem der Stellung von Palamas zum Verhältnis von Form und Gehalt in seiner Dichtung läßt eine entschiedenere als die von Emrich bezogene Haltung zu. Zwar kann man ihm nicht widersprechen, wenn er bemerkt, daß der Dichter sich in diesem Punkt ebenso wenig festlegt wie in anderen. Aber das gehört gewißermaßen zu seinem Programm. Palamas kokettiert hin und wieder sogar mit seinem «Proteus - Charakter». Deshalb lassen sich doch gewisse Fakten nicht übersehen. Z. B. fällt in diesem Zusammenhang auf, daß Palamas mehrere seiner Gedichtsammlungen nach dem in ihnen verwandten Metrum bezeichnet oder daß er, um bei Versen zu bleiben, die auch Emrich zitiert, den Reim auf den Thron der zehnten Muse erhebt (236) und schließlich gar — vielleicht das einzige Beispiel aus der Dichtung von Palamas, hinter dem man ein Quentchen Selbstironie vermuten könnte — die Rolle des Dichters gegenüber dem Reim mit der von Herakles bei Omphale vergleicht (244). Man könnte Seiten mit Passagen aus dem Werk von Palamas füllen, die in dieselbe Richtung weisen. Dimaras hat in einem Aufsatz zum Rhythmus bei Palamas² eine große Zahl

1. Δέξας, Παλαμᾶς, Athen 1959, 20.

2. K. Θ. Δημαρᾶς, 'Η μεταρρύθμιση του ρυθμού στὸ ἔργο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. In: Γράμματα. Τεῦχος ἐπινημόσυνο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Athen 1943, 151 - 168.

von Beispielen zusammengetragen, die ihm die Schlußfolgerung erlauben: «ἡ ρίμα... ὀδηγεῖ τὴν σκέψη τοῦ ποιητῆ»¹.

Auch der Vorwurf der Dunkelheit, den der Dichter sich lange Zeit gefallen lassen mußte, dürfte eher auf seine Neigung zu gewagten Wortspielen und verschachtelten Satzperioden zurückzuführen sein als auf die Unverständlichkeit seiner Gedanken. Indirekt also beantwortet Palamas die Frage des Vorranges von Form oder Gehalt recht eindeutig, so daß seine zögernde Haltung bei der unmittelbaren Konfrontation mit dem Problem wenig wiegt.

Nicht zu trennen von dem eben erwähnten Vorwurf gegen den Dichter ist ein anderer, der der «λεξιθησία». Der Gedanke führt über die Intentionen der Untersuchung von Emrich hinaus, aber er sollte ihn bei Gelegenheit aufgreifen. Denn gerade auf dem Weg über die Metaphorik dürfte der Vorwurf sich eindeutig widerlegen oder erhärten lassen.

Die Antworten auf zwei andere Fragen hätte man allerdings gern schon der vorliegenden Dissertation entnommen. Emrich trennt unter seinen Beispielen volkstümliche von Bildungsmetaphern und erkennt zu Recht nur der ersten Kategorie Lebendigkeit zu. Leider sagt er nichts aus zur zahlmäßigen Relation zwischen den beiden Gruppen und verzichtet damit auf einen wesentlichen Beitrag zur Charakterisierung des Werkes von Palamas. Ebenso bedauerlich erscheint mir, daß die Möglichkeiten der Materialsammlung auch in einem anderen Punkt nicht intensiver genutzt wurden. Emrich erwähnt in der Einleitung zu seiner Dissertation, daß er außer Palamas noch acht weitere griechische Dichter der Neuzeit hinsichtlich ihrer auf antiken Bildspenden basierenden Metaphorik untersucht und verzettelt hat. Ob Palamas im Gebrauch seiner Bilder als repräsentativ für die neugriechische Literaturgeschichte gelten darf—die Frage drängt sich bei der Lektüre der Arbeit immer wieder auf und auch Emrich stellt sie sich und beantwortet sie ausweichend—hätte eine so umfangreiche Materialsammlung empirisch gesichert entscheiden können.

Daß die stark vom Eros geprägte Psyche des Dichters eine reine und eine nicht-reine Seite kennt (261), daß Palamas— auch bezüglich der «μεγάλη ιδέα»—zu den geistigen Führern des neuen Griechentums zu rechnen ist (262) und daß schließlich in seinem Werk ein philosophisches System, ein spezifisch Palamas'sches Weltbild nicht ersichtlich wird (262), sind keine neuen Erkenntnisse, wie schon ein flüchtiger Blick in die Literaturgeschichte von Dimaras² zeigt. Interessant an der Untersuchung von Emrich erscheint mir allerdings der Nachweis, daß die genannten Einsichten sich auch auf dem Weg über die Metaphorik des Dichters gewinnen lassen, weil damit der Stellenwert, den

1. Ibid., 156.

2. K. Θ. Δημαράς, 'Ιστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, 5. Auflage, Athen 1972, 386 - 410.

die Bild-Sprache für Palamas besaß, überzeugend dokumentiert wird.

Daß Emrich sich seiner Aufgabe sorgfältig und gewissenhaft widmete, bezeugt u.a. die heute bei maschinenschriftlich vervielfältigten Dissertationen international leider nicht mehr übliche geringe Zahl von Tippfehlern und ähnlichen Versehen. Trotz mehrfacher Lektüre kann ich nur auf zwei Fehler in der Literaturzusammenstellung hinweisen, nämlich auf das fehlende «Graeciae» der «Popularia carmina» von Passow (272) und den Vornamen Rohdes, der statt mit Erwin mit Ernst (273) angegeben ist. Zu den Vorzügen der Untersuchung gehört weiter ihre übersichtliche Gliederung. Besonders der an Einzelfragen aus dem Bereich der Metaphorik bei Palamas Interessierte dürfte zu schätzen wissen, daß die Arbeit Einstiegsmöglichkeiten unter verschiedenen Gesichtspunkten gewährt, wie ihr Inhaltsverzeichnis bezeugt, das verweist auf:

- a) ein Verzeichnis der Abkürzungen (S. III)
- b) die Einleitung, die Ziel und Methodik der Dissertation vorstellt (S. 1-7)
- c) ein dreifach gegliedertes Literaturverzeichnis (S. 263-273)
- d) ein Verzeichnis der behandelten Stellen (S. 274-279).

Hierbei bezieht Emrich sich auf die Μπιονζ-Ausgabe des Werkes von Palamas und verweist jeweils von einer Stelle dieser Ausgabe nach «Buch» (besser wohl Band), Seite und Vers auf die Seite seiner Arbeit, auf der diese Verse interpretiert werden.

Die Bild-Sprache bei Palamas dürfte noch Generationen von Neogräzisten beschäftigen. Emrich gebührt das Verdienst, hier Weichen gestellt und die Richtung gewiesen zu haben. Seine Arbeit wird im Handapparat jedes Palamas-Seminars ihren Stammpunkt erhalten. Die Anregungen, die sie vermittelt, sollten Anlaß zu weiterer Beschäftigung mit dem Werk von Palamas sein. Auch für Emrich selbst, dessen Hinweis auf die acht anderen Dichter, deren Metaphorik er untersuchte, hoffentlich als Versprechen verstanden werden darf, daß er auf diesem Sektor weiterzuarbeiten gedenkt.

WINFRIED UELLNER